

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ
ЖАНЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ШОБДЫР ДОСМҰРАТ НҰРЛАНҰЛЫ

**«Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында кәмелет жасқа толмаған
жәбірленушілердің құқықтық мәртебесі»**

**«7M12303-Құқық қорғау қызметі» (ғылыми және педагогикалық бағыт)
білім беру бағдарламасы бойынша
Ұлттық қауіпсіздік және әскери іс магистрі дәрежесін алуға арналған
магистрлік диссертация**

Ғылыми жетекші:

Академияның Ведомствааралық
ғылыми-зерттеу институты
Қылмыстық саясат және жазаларды
орындау мәселелерін зерттеу орталығының
аға қызметкері, з.ғ.м.,
кіші әділет кеңесшісі Т.Ғ. Маханов

Магистрант:

_____ Д.Н. Шобдыр

Қосшы, 2021

ТҮЙІНДЕМЕ

Диссертацияның құрылымы диссертациялық зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес құрылған, кіріспеден, үш бөлімнен (тоғыз бөлімнен тұратын), қорытындыдан, пайдаланылған дереккөздер тізімінен және қосымшадан тұрады.

Зерттеудің мақсаты кәмелетке толмаған жәбірленушілерге қатысты жасалатын қылмыстар, жалпы қылмыстылықтың аса қауіпті түрі. Бүгінде қалыптасып отырған жағдай кәмелетке толмаған жәбірленушілердің құқықтық мәртебелері мен жағдайларды зерделеу керектігін, оның алдын алу субъектілерін айқындап, тиісті алдын алу шараларын қарастыруға қажет етеді. Осыған байланысты кәмелетке толмаған жәбірленушілердің құқықтық мәртебесінің мәселелері зерттеліп, оларды заңнамалық тұрғыда жетілдіруге ұсыныстар берілген. Зерттеу жұмысының тұжырымдамаларын құқықшығармашылық қызметте, ғылыми-зерттеу қызметінде пайдалануға болады.

РЕЗЮМЕ

Структура диссертации построена в соответствии с целью и задачами диссертационного исследования, состоит из введения, трех разделов (включающие девять подразделов), заключения, списка использованных источников и приложения.

Целью исследования являются преступления, совершаемые в отношении несовершеннолетних потерпевших, особо опасный вид общей преступности. Складывающаяся сегодня ситуация требует изучения правовых статусов и обстоятельств несовершеннолетних потерпевших, определения субъектов его предупреждения и рассмотрения соответствующих превентивных мер. В связи с этим изучены вопросы правового статуса несовершеннолетних потерпевших и даны рекомендации по их законодательному совершенствованию. Концепции исследовательской работы могут быть использованы в правотворческой деятельности, научно-исследовательской деятельности.

SUMMARY

The structure of the dissertation is built in accordance with the purpose and objectives of the dissertation research, consists of an introduction, three sections (including nine subsections), a conclusion, a list of sources used and an appendix.

The purpose of the study is crimes committed against minor victims, a particularly dangerous type of general crime. The current situation requires studying the legal status and circumstances of minor victims, identifying the subjects of its prevention and considering appropriate preventive measures. In this regard, the issues of the legal status of minor victims were studied and recommendations were made for their legislative improvement. The concepts of research work can be used in law-making activities, research activities.

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ.....	5
1. «КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН ЖӘБІРЛЕНУШІ» ҰҒЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	11
1.1 «Кәмелетке толмаған жәбірленуші» ұғымы	11
1.2 Шет елдерінің қылмыстық құқығындағы кәмелетке толмаған жәбірленуші.....	21
1.3 Қылмыстық процестегі кәмелетке толмаған жәбірленушінің тұлғасын зерттеудің маңызы	33
2. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТҚА ДЕЙІНГІ ІС ЖҮРГІЗУ САТЫЛАРЫНДА КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН ЖӘБІРЛЕНУШІЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ	44
2.1 Қазақстан Республикасы заңнамасының соңғы өзгерістері аясында кәмелетке толмаған жәбірленушілердің қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу.....	44
2.2 Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы қылмыстық процесінде кәмелетке толмаған куәгерлер мен жәбірленушілерден жауап алудың психологиялық негіздері	54
2.3 Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы қылмыстық процесінде кәмелетке толмаған жәбірленушінің айғақтарын бекіту	58
2.4 ТМД елдерінде кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен куәгерлердің қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу ерекшеліктері.....	64
3. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН ЖӘБІРЛЕНУШІНІ ҚОРҒАУДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰРАЛДАРЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖӨНІНДЕГІ ҰСЫНЫСТАР	79
3.1 Кәмелетке толмағандар жәбірленушілер немесе куәгерлер болып табылатын қылмыстық істер бойынша іс жүргізу мәселелері.....	79
3.2 Кәмелетке толмаған жәбірленушіні қорғауды көздейтін қылмыстық заңнаманы жетілдіру жөніндегі ұсыныстар	83
ҚОРЫТЫНДЫ	99
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ.....	105
ҚОСЫМША	111

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР:

ҚР ҚК – Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі

ҚР ҚАЖ – Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі

ҚР ҚПК – Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексі

НҚА – нормативтік құқықтық акті

БҰҰ – Біріккен ұлттар ұйымы

ІМ – Ішкі істер министрлігі

БАҚ – Бұқаралық ақпарат құралдары

ІД – Ішкі істер департаменті

ҚС және АЕК – Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитеті

КІРІСПЕ

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыстың негіздемесіне қылмыстық құқық саласындағы күрделі мәселелердің бірі – кәмелетке толмаған жәбірленушілердің құқықтық мәртебелеріне басты назар аударылған. Зерттеу жұмысында кәмелетке толмаған жәбірленушілерге қатысты жасалатын қылмыстардың негізі себептері мен жағдайлары, олардың қылмыстылығының ұғымы мен түрлері, топтастырылуы, кәмелет жасқа толмағандардың Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша құқықтық мәртебесі, кәмелетке толмаған жәбірленушілердің құқықтық аспектілерін, оларды алдын алудың шаралары егжей-тегжейлі сөз болады. Ғылыми еңбек қылмыстық құқық және қылмыстық процес теориясындағы – кәмелетке толмаған жәбірленушілердің құқықтық мәртебесіне назар аударып және оны жетілдіру тетіктерін зерделеп, егжей-тегжейлі зерттеуге арналған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Бүгінгі таңда Қазақстандағы қоғамдық тәртіпті демократиялық қайта құру нәтижесінде, атап айтқанда, қылмыстық-процестік заңнамасы мен сот жүйесінің реформасын қамтитын сот реформасын жүргізу құқықтық жүйедегі өзгерістер неғұрлым маңызды болып табылады. Халықтың құқықтары мен заңды мүдделерін орнату, реттеу және сақтау тетіктерін дамыту, тұтастай алғанда қоғамның әл-ауқатының немесе қолайсыздығының көрсеткіштерінің бірі болып табылады, әсіресе бұл мемлекет қорғауға мұқтаж адамдарға, мысалы кәмелетке толмағандарға қатысты.

Статистикалық деректерді талдау көрсеткендей, соңғы 5 жылда кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстар 12 бап бойынша 321 істі құрады. 2016 жылмен салыстырғанда 16% - ға өсу байқалады. Мұнда өсу келесі баптар бойынша байқалады:

1. Баланы ауыстыру (136-б.)- 100% өсім (2020 жылы 52 іс).
2. Бала асырап алу жөніндегі заңсыз іс-әрекет (137 - бап) - 100% - ға өсу (2020 жылы 6 іс).
3. Кәмелетке толмағандарды эротикалық мазмұндағы өнімдерді дайындауға тарту (144 - бап)-93% - ға өсу (2016 жылы 1 іс, 2020 жылы 14 іс).

Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар сол кезеңде 10 673 істі құрады. Әрине, 2016 жылмен салыстырғанда төмендеу динамикасы байқалады, төмендеу 30% құрады.

Қаралып отырған санаттағы қылмыстар бойынша қылмыстық істер материалдарын зерделеу нәтижелері көрсеткендей, 24,6% жағдайда жәбірленуші 14 жастан 18 жасқа дейін жеткен. Сонымен қатар, 86,2% жағдайда ер адам жәбірленуші болып табылады. 25,4% жағдайда жәбірленуші қылмыстық топтың қатысушыларымен (ең болмағанда оның қатысушыларының бірімен) таныс болды. 32,6% жағдайда тұрғылықты жері бойынша таныс, 46,4% жағдайда қылмыс субъектісі оқу орны бойынша таныс, ал 21,0% жағдайда достардың, жолдастардың танысы.

Кәмелетке толмаған құрбандардың жас құрылымында жәбірленудің шыңы 17 жасқа келеді (32,4%). Әрбір төртінші құрбан 14 жаста, әрбір бесінші адам 15 жаста болды.

Кәмелетке толмағандарға қатысты пайдакүнемдік қылмыстарды жасау себептерін қарау кезінде пайдакүнемдік уәждердің (98,1 %) жеке дұшпандық себептерінен (1,9%) айқын басым болуы қажет.

Конвенцияны ратификациялай отырып, Қазақстан кәмелетке толмағандарды қорғау саласындағы бірқатар міндеттемелерді өзіне алды, олар ұлттық заңнамада көрініс тапты.

Кәмелетке толмаған күдіктілер мен айыпталушылардың құқықтарын қамтамасыз етуді отандық және шетелдік заңгер ғалымдар белсенді зерттеп жатыр және қылмыстық процеске қатысушы ретінде кәмелетке толмаған жәбірленушілерге қатысты мәселелерге қарағанда, осы саладағы айтарлықтай жетістіктермен сипатталады. Осыған байланысты кәмелетке толмағандардың процестік мәртебесінің мәселелік аспектілерін зерттеу өзекті болып табылады.

14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмаған адамдарда жеке қасиеттер мен психикалық процестердің қалыптасуы аяқталады және олар ересек адамға тән нәрселерге жақындайды. Бұл жас санаты тәуелсіздікке ұмтылумен, олардың қабілеттері мен мүмкіндіктерін асыра бағалаумен, белсенділік пен қозғыштықпен сипатталады.

Кәмелетке толмағандардың эмоционалдылығы, сезімталдығы туралы есте сақтау керек.

Кәмелетке толмаған жәбірленушілерден жауап алуды дұрыс ұйымдастыру және жүргізу кезінде олардан тергеудің сәтті болуын қамтамасыз ететін толық және нақты айғақтар алынуы мүмкін.

Тергеушілердің кәмелетке толмаған жәбірленушілерден жауап алуға мамандандырылған дайындығы маңызды.

Осыған байланысты зерттеу тақырыбы өте өзекті болып көрінеді.

Тақырыптың зерттеу деңгейі мен ғылыми зерттеулермен байланысы. Зерттеу салыстырмалы-құқықтық, жүйелік-құрылымдық және құрылымдық-функционалдық зерттеу әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылды.

Зерттелетін мәселенің әртүрлі теориялық және практикалық аспектілері келесі зерттеушілердің еңбектерінде жасалынған, олар: Р. Баканов, В. Божьев, И. Веренич, Л. Готчина, А. Кустов, Л. Кругликов, Л. Прошин, А. Санташов, И. Слепцов, П. Яни және басқалар.

Бұл авторлар кәмелетке толмаған жәбірленушілердің құқықтық жағдайын әзірлеуге елеулі үлес қосты, олардың ұсыныстары еуразия континентінің қылмыстық заңнамасын дайындау бойынша көптеген жұмыстарда ескерілді.

Abalan F., Anaut M., Bourgeois M., Bouris E., Bornstein S., Cicchetti D., Damiani C., Dijk van J.J.M., Fattah E.A., Giannini A.M., Nardi B., Gullotta G., Fattah A.E., Lopez G., Karmen A , Masten A.S., Best K.M., Garmezy N.,

Coatsworth J.D., Nagel W.H., Nivoli G.C., Saponaro A., Sroufe L.A., Rutter M., Vezzadini S. және басқа да шетелдік ғалымдарды атап өткен жөн.

Қылмыстық заңнаманы одан әрі жетілдіруге байланысты қазіргі уақытта осы тақырып бойынша зерттеу өте белсенді жалғасуда.

Зерттеу тақырыбы бойынша тиісті ғылыми және тарихи әдебиеттерді зерттегеннен кейін зерттеудің зерттеу мақсаты анықталды.

Осы зерттеудің мақсаты-теориялық ережелерді жан-жақты талдау негізінде Қазақстан Республикасында сотқа дейінгі тергеп тексеру сатыларында кәмелетке толмаған жәбірленушілердің құқықтық жағдайын зерттеу, сондай-ақ осы бөлікте отандық қылмыстық заңнаманы жетілдіру жөнінде ұсынымдар әзірлеу.

Зерттеу объектісі. Қазақстан Республикасында сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатыларында кәмелетке толмаған жәбірленушілердің құқықтық жағдайы бөлігінде қалыптасатын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Қазақстан Республикасында сотқа дейінгі іс жүргізу сатыларында кәмелетке толмаған жәбірленушілердің құқықтық жағдайының ұғымы мен мазмұнын зерттеу нысанасы болып табылады.

Зерттеу пәні. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында кәмелет жасқа толмаған жәбірленушілердің құқықтық мәртебелеріне қылмыстық процестік құқығының нормаларын, құқықты қолдану практикасын, сондай-ақ зерттелетін мәселе мен оның жекелеген аспектілеріне арналған теориялық ғылыми ережелерді қамтиды. Осы саладағы нормативтік-құқықтық база жұмыстың зерттеу пәні болып табылады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеті. Кәмелет жасқа толмаған жәбірленушілерге қатысты жасалатын қылмыстарға криминологиялық тұрғыдан сипаттама жасау, олардың белгілерін кешенді талдау. Кәмелет жасына толмаған жәбірленушілерге қатысты жасалатын қылмыстардың себептері мен жағдайларын саралау. Кәмелет жасына толмаған жәбірленушілерге алдын алу шараларын қолдану, олардың тиімділігін арттыру шараларын зерделеу.

Диссертацияның мақсаты – сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында кәмелет жасқа толмаған жәбірленушілерге қатысты жасалатын қылмыстардың жүйесін және оны алдын алу тетіктерін анықтау, зерттеу болып табылады.

Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер белгіленген:

- кәмелетке толмағандарға қатысты жасалатын қылмыстарды жасауының себептері мен жағдайларын анықтау;

- Қазақстан Республикасы заңнамасы бойынша кәмелетке толмағандардың құқықтарының реттелуіне талдау жасау;

- кәмелетке толмағандарға қатысты жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларын (жалпы, арнайы шараларын) зерделеу.

Зерттеу әдістемесі мен әдістері. Диссертациялық жұмыста жалпы ғылыми әдістер ретінде тарихи-салыстырмалы, салыстырмалы-құқықтық, жүйелі-аналитикалық, әлеуметтік әдістер қолданылған сонымен қоса танымның

жалпы теориялық және жеке-ғылыми әдістері кіреді. Тақырып бойынша жұмыс барысында автор шындықты танудың диалектикалық әдісінің негізгі ережелерін қолданды. Жеке ғылыми әдістер ретінде формальды-логикалық, салыстырмалы құқықтық талдау, динамикалық және статистикалық әдістер қолданылды.

Ғылыми зерттеудің нормативтік-құқықтық негізі ҚР Конституциясы, ҚР Қылмыстық кодексі және ҚР қылмыстық-процестік кодексі, нормативтік-құқықтық актілер, анықтамалар статистикалық деректемелер, Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігінің, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының шолулары мен хабарламалары құрайды.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы. Жүргізілген зерттеу 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасының нормалары бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатыларында кәмелетке толмаған жәбірленушілердің құқықтық жағдайындағы негізгі новеллаларды ашады. Зерттеу тақырыбы бөлігінде Қазақстан Республикасы заңнамасының негізгі мәселелері анықталды. Оларды шешу бойынша ұсынымдар әзірленді.

Қорғауға шығарылатын ережелер.

1. Кәмелетке толмағандар әлеуметтік желілер арқылы белсенді қарым-қатынас жасайды, бұл өз кезегінде қылмыс жасаудың құралдары мен тәсілдерінің біріне айналып отыр. Интернеттің көмегімен балалардың қатысуымен порнографиялық материалдарды тарату арқылы, көбінесе балалар сауда мен жыныстық қанаудың құрбаны болады. Интернет кеңістігінде балалар өзін-өзі өлтіруге бейім, сонымен қатар олардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін әрекеттерді жасауға қатысады. Желіде ақпараттың тез таралуы байланыс қауіпсіздігін жедел бақылауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан балаларды теріс ақпараттан дұрыс қорғау тек қылмыстық-құқықтық құралдармен мүмкін емес екенін бірден ескертеміз. Бұл мәселені шешуге кешенді тәсіл қажет.

Интернет желісінде кәмелетке толмағандарға қылмыстық қол сұғушылыққа қарсы іс-әрекетке ерекше назар аудара отырып, балалардың денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғауға бағытталған кешенді қадағалау іс-шараларын бүкіл ел бойынша ұйымдастыру және талдау орынды болып көрінеді. Прокурорлық тексерулердің нәтижелері бойынша ақпараттық хаттар дайындалып, Бас прокуратураға жолдану қажет.

Ведомствоаралық деңгейде Интернет желісінде кәмелетке толмағандарға қылмыстық қол сұғушылыққа қарсы іс-әрекет туралы ережені әзірлеу және бекіту, өзара іс-әрекеттің құқықтық негізін, қағидаттары мен негізгі нысандарын бекіту орынды. Өзара іс-әрекет нысандарының бірі ретінде қарастырылып отырған саладағы криминогендік жағдайды зерттеу және осындай қол сұғушылықтарға қарсы іс-әрекет бойынша ұсыныстар әзірлеу мақсатында тұрақты жұмыс істейтін ведомствоаралық жұмыс тобын құруды қарастыру қажет. Топ міндеттерінің қатарында қаралып отырған саладағы

заңнамалық деңгейде реттеуді талап ететін өзекті мәселелерді қарауды бекіту керек деп санаймыз.

2. Жаңа қылмыстық кодекске енгізілген көптеген жаңалықтарға қарамастан, кәмелетке толмағандарды қылмыстық-құқықтық қорғау жетілдіруді қажет етеді.

Бұл құбылыспен неғұрлым тиімді күресу үшін «отбасы мен кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық қылмыстар» деген 2-тарауды бірінші бөлікте қылмыс субъектісі ретінде 18 жасқа толған кез келген жеке тұлғаны көздейтін қатыгездік пен зорлық-зомбылық сияқты әрекеттер үшін жауаптылық туралы жаңа баппен толықтыру, ал екінші бөлікте осы әрекеттерді жасағаны үшін заңды өкілдердің, педагогтың немесе оларды алмастыратын өзге адамдардың неғұрлым қатаң жазасын көздеу қажет.

Сонымен бірге, «он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас немесе жыныстық сипаттағы басқа да әрекеттер» үшін жауаптылықты көздейтін норманың құрылымы оның заңды техникасына қайшы келеді. Осыған байланысты, біз ҚК-нің 122-бабының (Ресей Федерациясының тәжірибесі бойынша) диспозициясын «...он сегіз жасқа толған адам жасаған» деп толықтыра отырып кеңейтуді ұсынамыз.

3. Кәмелетке толмаған куәлар мен жәбірленушілерден жауап алу ерекшеліктерін регламенттейтін Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодекстің 215-бабының 1-тармағына өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет, себебі жоғарыда сөз болған мәселелердің бірі ретінде кәмелетке толмағандардан жауап алу мәселесі қазіргі күні өте өзекті. Атап айтқанда жауап алуға әлеуметтік психолог пен мұғалімнің міндетті қатысуы қамтамасыз етілген болса, алайда, осы баптың диспозициясы әлеуметтік психолог пен мұғалімді таңдау тәртібін белгілемейді. Осылайша, кәмелетке толмаған адамның және оның заңды өкілінің өз педагогы мен психологын таңдау еркіндігіне құқығын белгіленбеген. Сонымен бірге, кәмелетке толмағандардың заңды өкілдерінің әлеуметтік психолог пен педагогты таңдау мүмкіндігі болмаған жағдайда, оларды тергеу органдары мен сот тағайындаудың тәртібін де қарастыру қажет.

Сондықтан, ҚР ҚПК 2015 бабының бірінші бөлігін келесі редакцияда ұсынамыз:

«1. Кәмелетке толмаған куәдан немесе жәбірленушіден жауап алу кезінде әлеуметтік психолог, сондай-ақ оның заңды өкілдері мен педагог қатысады. Кәмелетке толмаған куәдан немесе жәбірленушіден жауап алуға қатысу үшін әлеуметтік психолог пен педагогты таңдау кәмелетке толмағанның заңды өкіліне беріледі. Әлеуметтік психолог пен педагогты кәмелетке толмаған адамның заңды өкілі таңдау мүмкін болмаған жағдайда, тергеуші не сот тағайындайтын әлеуметтік психолог және педагог қатысуға тартылады.»

Біз ұсынып отырған редакцияны қабылдаған жағдайда қылмыстық процесте тараптардың тең құқықтылығы қағидасын сақтау қамтамасыз етіледі деп санаймыз.

Диссертациялық зерттеудің теориялық маңыздылығы: Ондағы тұжырымдар мен ұсыныстар қылмыстық процестегі кәметке толмаған жәбірленушілердің құқықтық мәртебелерінің мәні мен белгілерін, сондай-ақ жәбірленушілердің мінез-құлқын сипаттау ретінде анықтауға байланысты ғылыми мәселелерді шешуге ықпал етеді. Бұл отанымыздың қылмыстық процестік ғылымының ережелерін дамытады және қылмыстық сот ісін жүргізуге байланысты мәселелерді одан әрі зерделеудің бастапқы нүктесі бола алады. Зерттеу пәніне тікелей қатысты жоғарыда аталған ғалымдардың ғылыми еңбектері жатады.

Зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы Диссертациядағы келтірілген тұжырымдар ғылыми-зерттеу қызметінде, «Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы» және «ҚР қылмыстық-процестік құқықы» пәндерін және олармен байланысты арнайы курстарды оқыту кезінде арнайы әдебиеттік деректемелер ретінде қолданыла алады, сондай-ақ кәмет жасқа толмаған жәбірленушілердің құқықтық мәртебелерін қорғау мақсатында құқық қорғау органдары қызметінде пайдаланылуы мүмкін. Сонымен бірге, кәметке толмаған жәбірленушілерге қатысты жасалатын сан түрлі қылмыстардың мәселелерін құқықтық реттеу және зерттеу нәтижелерінің тәжірибелік маңыздылығына жатады.

Ғылыми зерттеу нәтижесінде ұсынылған тұжырымдамалар келесі жұмыстарда көрініс тапты:

1. ҚР Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының «Қазіргі заң ғылымдарының дамуы: теория және практика» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материал жинағында жарияланған «Кәметке толмағандарға қатысты қылмыстық құқық бұзушылықтар: Қазақстан және Ресей заңнамаларына салыстырмалы талдау» тақырыбындағы ғылыми мақала (1 том 172-180 бет).

2. Алматы қаласы, Қазақ еңбек және әлеуметтік қатынастар Академиясы жанындағы «ПАРАГРАФ Ақпараттық жүйесі» бизнес-серіктестің ақпараттық қолдауымен академик С.З.Зимановтың 100 жылдығына арналған «Мемлекет пен құқықтың өзекті мәселелері: проблемалар мен жетілдіру перспективалары» атты жыл сайынғы халықаралық ғылыми-практикалық конференциясына материалдар жинағында жарияланған «Халықаралық тәжірибеде қылмыс құрбандары мен куәгерлерінің қауіпсіздігі мен қорғалуын қамтамасыз ету» тақырыбындағы ғылыми мақала (1 том 218-224 бет).

Сондай-ақ, зерттеу тақырыбы аясында қылмыстық заңнамаға өзгеріс еңгізу жөніндегі ұсыныстар құқық қорғау органдарымен талқылынып, бұл бағыттағы ұсыныстарды тәжірибеге еңгізу туралы акт қабылданды.

Диссертация құрылымы мен көлемі. Диссертациялық жұмыстың құрылымы қойылған мақсат пен міндеттермен анықталған. Диссертация кіріспеден, үш тараудан, тоғыз бөлімнен, қорытындыдан және пайдаланылған дереккөздер тізімінен тұрады.

1. «КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН ЖӘБІРЛЕНУШІ» ҰҒЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 «Кәмелетке толмаған жәбірленуші» ұғымы

Кәмелетке толмағандардың қалыпты моральдық және физикалық денсаулығын қамтамасыз ету қажеттілігі қоғам үшін ерекше маңыздылық болып табылады. «Кәмелетке толмаған жәбірленуші» ұғымын түсіндіруге кіріспес бұрын, «жәбірленуші» ұғымын ашу керек.

В. Божьев «...жәбірленушінің екі түрлі түсінігі бар: қылмыстың құрбандары ретінде және қылмыстық процестік қатынастарының қатысушысы ретінде.

Бұл ұғымдар бір-бірімен байланысты, бірақ сәйкес келмейді. Осыған сүйене отырып, қылмыстық-құқықтық мағынадағы жәбірленушіні процессуалдық мағынадағы жәбірленушіге өзгерту мүмкін емес, қылмыс құрбанын қылмыстық іс жүргізуге қалай жіберу керектігі туралы сөйлесуіміз керек [1, 80 б.].

П. Яни «...жәбірленуші деп заңмен қорғалатын құқықтары мен мүдделеріне осы істі қозғауға негіз болған қылмыс белгілері бар іс-әрекетпен зиян келтірілген адамды таниды» [2, 19 б.].

«Кәмелетке толмаған жәбірленуші» ұғымы «жәбірленуші» ұғымының туындысы болып табылады, ал процестік анықтаманы тұжырымдау кезінде жас өлшемінің маңызы болмайды [3].

Біз тек жеке тұлға бола алатын кәмелетке толмаған жәбірленушінің құқықтық жағдайын зерттегендіктен, біз жеке тұлға мен кәмелетке толмаған жәбірленушінің материалдық ұғымын анықтайтын ережені ұсынамыз: «жәбірленуші – құқықтары, бостандықтары, заңды мүдделері физикалық, моральдық немесе мүліктік зиян келтіру арқылы бұзылған жеке тұлға, сондай-ақ аяқталған немесе аяқталмаған қылмыс нәтижесінде оны жасау қаупі төнген жағдайда. Кәмелетке толмаған жәбірленуші-қылмыспен зиян келтірген не оны келтіру қаупі төнген кезде 18 жасқа толмаған жеке тұлға».

Кәмелетке толмаған жәбірленушінің дәрменсіз күйі бағалау белгілеріне жатқызылады және дәрменсіз жағдайға не себеп болса да, ол соттың бағалау нысанасы ретінде болуға тиіс. Кәмелетке толмағандар, мысалы, өте жақсы қаруланған және қаруды қалай ұстау керектігін білсе, жәбірленушінің дәрменсіз болуы мүмкін екенін жоққа шығармайды.

Тиісінше, бұл нормада айқын олқылық бар. Оны «дәрменсіз» ұғымын ашу арқылы жетілдіру керек, мысалы, кәмелетке толмағандар, қарттар, әлсіз адамдар немесе кәмелетке толмағандар тобын ерекше біліктілік белгісіне бөлу арқылы. Алайда, дәрменсіз күйдің басқа категорияларына қарағанда, бұл күй ең осал және әлеуметтік маңызды болғандықтан, «кәмелетке толмаған» критерийін арнайы топқа бөлу керек.

Қазақстан Республикасы қылмыстық-процестік кодексінің 71-бабына сәйкес жәбірленуші - бұл өзіне қатысты қылмыстық құқық бұзушылықпен моральдық, физикалық немесе мүліктік зиян келтірілді деп айтуға негіз бар тұлға. Тұлға қылмыстық процесте тиісті қаулы шығарылғаннан кейін жәбірленуші деп танылады.

Кәмелетке толмағандар өздерінің жас ерекшеліктеріне байланысты қосымша құқықтық қорғауды қажет ететін ереже азаматтардың осы санаты үшін арнайы белгіленген кепілдіктер жүйесі арқылы ғана қолданысқа енгізілуі мүмкін. Кәмелетке толмаған жәбірленуші қылмыс зиян немесе қауіп төндірген кезде 18 жасқа толмаған адам екенін есте ұстаған жөн. Осыған байланысты қылмыстық процесте кәмелетке толмаған жәбірленушімен қатар оның заңды өкілдері, мұғалімдері мен психологтар қатысады. ҚР ҚПК-нің 7-бабына сәйкес күдіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің ата-аналары (ата-анасы), асырап алушылары, қорғаншылары, қамқоршылары, сондай-ақ күдіктіні, айыпталушыны немесе жәбірленушіні қорғап немесе асырап отырған ұйымдар мен адамдардың өкілдері заңды өкілдер болып табылады.

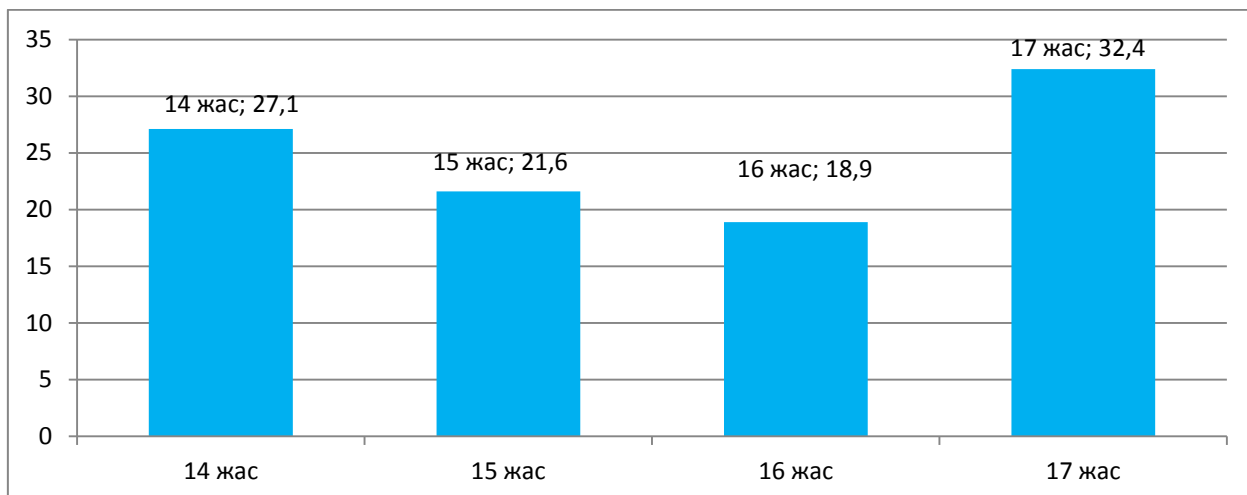
Бұдан бұрын айтылғандай, 2014 жылғы ҚР ҚПК-де кәмелетке толмаған жәбірленушіге қатысты жеке бап жоқ болғандықтан, олар қылмыстық процестің жалпы ережелері бойынша және ҚР ҚПК-нің 71-бабы «жәбірленуші» негізінде жәбірленуші мәртебесіне ие болады.

Қаралып отырған санаттағы қылмыстар бойынша қылмыстық істер материалдарын зерделеу нәтижелері көрсеткендей, 24,6% жағдайда жәбірленуші 14 жастан 18 жасқа дейін жеткен. Сонымен қатар, 86,2% жағдайда ер адам жәбірленуші болып табылады. 25,4% жағдайда жәбірленуші қылмыстық топтың қатысушыларымен (ең болмағанда оның қатысушыларының бірімен) таныс болды: 32,6% жағдайда тұрғылықты жері бойынша таныс, 46,4% жағдайда қылмыс субъектісі оқу орны бойынша таныс, ал 21,0% жағдайда достардың, жолдастардың танысы. Көріп отырғанымыздай, жәбірленуші көбінесе оқу орнындағы қылмыс субъектісімен таныс, бұл кәмелетке толмағандардың, оның ішінде қылмыстық топқа қатысушылардың жәбірленушінің жеке тұлғасына қатысты ақпаратты білетіндігін көрсетеді.

Жоғарыда келтірілген тезис, әдетте, кәмелетке толмағандарға (кәмелетке толмағандарға) қатысты қылмыс жасаған кезде болашақ жәбірленушіге қатысты ақпаратты іздеу және зерттеу қызметі жүзеге асырылатындығын көрсетеді. Осылайша, қылмыстық орта, бір жағынан, кәмелетке толмағандарды қылмыстық әлемге тартады, екінші жағынан, олардың физикалық, психикалық және моральдық денсаулығына қауіп төндіреді. Қарастырылған қылмыс санаты негізінен қалалық қылмыс түрі болып табылады. Бұл қала халқының қылмыстық белсенділігінің артуына әсер ететін бірқатар әлеуметтік, демографиялық, экономикалық және психологиялық факторлардың болуымен, сондай-ақ урбанизацияланбаған аумақтарда әлеуметтік бақылау жүйесінің

көптеген элементтерінің, негізінен бейресми сипаттағы элементтердің болуымен байланысты.

Біздің зерттеуімізге сәйкес, пайдакүнемдік қылмыстардан зардап шеккен кәмелетке толмағандардың жасы келесідей бөлінгенін атап өткен жөн (1.1-сурет).

1.1-сурет-пайдакүнемдік қылмыстардан зардап шеккен кәмелетке толмағандардың жасы, %-бен есептегенде, 2016-2020 ж.ж. аралығы.

Осылайша, зардап шеккен кәмелетке толмағандардың жас құрылымында виктимизация шыңы 17 жасқа (32,4%) келеді. Әрбір төртінші құрбан 14 жаста, әрбір бесіншісі 15 жаста болды.

Зардап шеккендердің жас ерекшелігі олардың әлеуметтік жағдайы мен білім деңгейінің біркелкілігін объективті түрде анықтайды (1.2-сурет).

1.2-сурет-зардап шеккен кәмелетке толмағандардың әлеуметтік жағдайы және білім деңгейі, %-бен есептегенде.

Кәмелетке толмағандарға қол сұғушылықтың ең көп саны көшеде – 77,8 %, қоғамдық көлікте – 9,3 %, үйде – 5,6%, қоғамдық көлік аялдамасында – 3,7 %, білім беру мекемесінде – 1,8 %, маршруттық таксиде – 1,8 % жасалды.

Кәмелетке толмағандарға қатысты пайдакүнемдік қылмыстарды жасау себептерін қарау кезінде пайдакүнемдік уәждердің (98,1 %) жеке дұшпандық себептерінен (1,9%) айқын басым болуы қажет.

Қол сұғушылықтың себебі көп жағдайда ұялы телефондар – 77,8 %, заттар – 20,6 %, дербес компьютер, ноутбук – 1,6% болды.

Кәмелетке толмағанның мемлекет таныған және кепілдік берген, оны құқық субъектісі ретінде дербестейтін құқықтары, бостандықтары мен міндеттер жүйесі кәмелетке толмағанның құқықтық мәртебесін білдіреді. Заңи тұрғыда субъект ретінде балаға қатысты қолданылатын «құқықтық мәртебе» және «құқықтық жағдай» деген екі түрлі ұғым бар. «Құқықтық мәртебе» ұғымының салалық қатыстылығы ескерілген жалпы теориялық мағынасы мемлекет қалыптастырған және құқық нормаларында бекітілген мінсіз үлгі ретінде анықталған, кейіннен тұлғаның, оның ішінде кәмелетке толмағанның нақты құқықтық жағдайы осы үлгіге сәйкес қалыптасады. Жеке тұлғалардың түрлі санаттарының құқықтық жағдайы олардың нақты әлеуметтік жағдайын және олар іске асырған нақты құқықтар, бостандықтар және міндеттер туралы құқық нормаларын ескере отырып айқындалады. «Құқықтық мәртебе» санаты негізінен мағыналық мән беріп, субъектінің түрін көрсетеді, ал «құқықтық жағдай негіздері» санаты қатынастардың жүйелілігін, оны құрайтын элементтердің бағыныштылығын бағдар тұтады [4, 14 б.].

Түрлі тарихи даму кезеңдерінде кәмелетке толмағандардың құқықтық мәртебесі қоғамның балаға деген көзқарас сипатымен, яғни үлкендердің балаға бөліп берген әлеуметтік рөлімен анықталады. Қоғам мүшесі ретіндегі баланың өмірі мен денсаулығының құндылығы ұғымы аталған қатынастың негізгі құрамдас бөлігі болып табылады, ол өз кезегінде бала тәрбиесіне деген көзқарас стилін айқындады. Мемлекеттің тарихи типі, басқару нысаны және саяси режимі, балалық шақ аясының жай-күйі тәрізді сипаттамалары арасында тікелей байланыс бар.

Адамзат дамуының бастапқы кезеңінде кәмелетке толмағанның құқықтық мәртебесі балаға деген жаппай инфантицидпен сипатталады, яғни қандай да бір себептерге орай ата-аналардың балаларды тамақтандыру мен тәрбиелеуге шамасы келмеді немесе оған мүдделі болмады. Бұл құқықтық қатынаста баланың тәуелді және құқықсыз жағдайын тағы бір рет көрсетеді [5, 116-117 б.б.]. Антикалық дәуір тарихында бала өлтірушілік күнделікті және үйреншікті акт болып саналды. Ежелгі Римде үй исі өз балаларына қатысты оларға өмір сыйлау және өлтіру, өз балаларын сату және басқа да құқықтарға ие болды [6, 84 б.]. XII кесте заңдарына сәйкес, балаларды өлтіру қылмыс болып саналған жоқ. Сыртқы ажарының келбетсіздігі баланы өлтірудің бір себебі болды. Бала

өз ата-анасының адында олардың игілігі және белгілі бір мүддесін қанағаттандыру үшін әрекет етіп, өмір сүретін момын әрі мойынсұнғыш құрал ретінде ғана болуға міндетті еді. Ол ата-анасын құрметтеп, сыйлауға тиіс болды, сондықтан балалар өз ата-анасына қарсы кері талап қоюға, олардың келісімінсіз некеге отыруға құқылы болмады [7, 68-69 б.б].

Ф. Ариестің ойынша, ерте ортағасырда балалық шақ ұғымы ешкімге мәлім болмаған, бұл пікірді өнер туындылары да жанама түрде дәлелдейді, XII ғ. дейін суретшілер балаларды тек үлкендердің кішірейтілген көшірмесі ретінде ғана суреттеген [6, 16 б.].

XIV-XVII ғғ. қоғам үлкендерге өз балаларына қамқорлық жасау міндетін жүктейді. Алайда, бұл қамқорлық ең алдымен ата-анасының баладан, жұмсақ балауыздан секілді қоғамға қажетті қалып «құйып шығару» міндетімен астасып кетті [8, 30 б.]. Балалық шаққа деген немқұрайлықты ығыстырудың басты белгісі ретінде XV-XVI ғғ. қайтыс болған балалардың құлпытастағы бедер-бейнесі мен жеке суретінің пайда болуын айтуға болады. Олардың өлімі орны толмас қайғы ретінде қабылданды. Бала деген ұғымды білдіретін сөздердің пайда болуы үлкендер қауымы үшін оның құндылығының артқандығынан байқалады: XIV ғ. «babe» деген сөз алғашқы уақытта кішкентай бала мен жануар деген мағынаны білдірді, ал оны XV ғ. қарай зиялы, атақты текті балаларға қатысты қолданылған «infant» термині ығыстырды [9, 128-129 б.б.]. Сонымен бір мезгілде бала күнделікті тұрмыста отбасы шаруашылығындағы қосымша жұмыс күші ретінде қабылданғандықтан, халықтың кедей тұрғындары көбінесе балалардың дене бітіміне қамқорлық танытты. Балаларды қанау үйреншікті әдетке айналды [10, 36-42 б.б.].

Айта кететін жайт, дәл осы кезеңде кәмелетке толмағандардың құқықтық мәртебесі нақты мәнге ие бола бастайды. Жасына орай страта секілді жеке құқықтық мәртебесі бар балалық шақ ұғымы қалыптастырылады. Кәмелетке толмағанның құқықтық мәртебесі көп жағдайда мұраға ие болу қағидасына байланысты болды. Мұрагер болып саналған баланың тұңғышы өзінен кіші аға-інілері мен қарындастары арасында құқықтары мен міндеттері жөнінен жоғары мәртебеге ие болды.

Ерекше заңдық жағдай қалыптасады: ата-ананың баланы тәрбиелеу құқығы сонымен бір мезгілде олардың міндеттері болып табылады. Г.Ф. Шершеневич байқағандай, аталған феноменде балаларға ие болу қажеттігін қанағаттандыру тұрғысындағы жеке мүддемен бірге қоғамның жаңа мүшесін дұрыс тәрбиелеу сияқты мемлекеттің жария мүддесінің байланысы көрініс табады [11, 573 б.]. Ата-аналық билік мазмұны баланың құқықтық мәртебесінің мазмұнымен байланыстырылған ата-ананың құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы ретінде түсіндіріледі [12, 640 б.].

Ж.Ж. Руссоның ағартушылық ойларының арқасында бірте-бірте балаға деген махаббат сезімі мәдениеттің нормативті қондырғысы болып табыла бастайды. XVII ғ. аяғында асыраушы және күтушілердің қатысуынсыз жеке

аналық тәрбие беру туралы насихат жүргізіле бастады, балаларға үй мұғалімдері мен тәрбиешілер шақырылады [9, 193-195 б.б.].

Мұндай жағымды ағым қоғамның көзі ашық және қаржы жағынан бай адамдарына ғана тән болды. Шаруалар мен қалыптасып келе жатқан жұмысшы қауымы ортасында әлі де болса балаға деген материалдық пайда алуға ғана бағытталған көзқарас басымдыққа ие еді. Балалар арасында өлімнің жоғарылығының себебі болған балаға деген немқұралы қатынасты сипаттайтын дәрігерлік есептерге сүйене отырып Р.Зингер XVIII ғ. шаруа аналары өз балаларына асқан немқұрайлылық танытып, ешқандай сезіммен қарамағандығын атап өткен [10, 36-42 б.б.]. Өсіп келе жатқан балаларды асқан қаталдықпен тәрбиеледі, дәстүрлі тәрбие баланы 4 жасынан бастап еңбекке тартумен сипатталды. Шаруа отбасылары үшін білім беру жат болғандықтан, шаруа балаларының құқықтық мәртебесінің құрамына білім алу құқығы енгізілмеді.

Кәмелетке толмағанның құқықтық жағдайы күнделікті өмірде олардың «пайдалылық» дәрежесі шегінде ата-анаға тәуелді болып қала берді. Құқықтық мәртебе құрамында міндеттер кешені басымдыққа ие болды, олар: тәрбиелік әсер ету шараларына қатысты мойынсұнғыштық пен бағыныштылық таныту міндеті, еңбек ету міндеті, өз тағдырын шешуде ата-ананың еркіне бағыну міндеті. Отбасы үшін бала қаржылай кіріс алып келетін және уайымсыз кәрілікті қамтамасыз ететін жұмысшы ретінде «тірі ақша қоры» болып саналды [10, 94 б.]. Кәмелетке толмағандардың психикалық және тәндік жүктемесі олардың жасына байланысты емес, өндірісте қалыптасқан жұмыс уақытының шегімен анықталды.

XIX ғ.-XX ғ. ортасында бірте-бірте балаға құқықтық қатынастың белсенді субъектісі ретінде қарау тән болды. Аталған кезеңде мемлекет баланың қорғалу құқығын танығанын айта кету керек. «Баланы ата-ананың қатал әрекетінен және рухани азғындығынан қорғау қажеттігін саналы түрде ұғыну» ретінде түсіндірілген «баланы қорғау» ұғымы қалыптасады [13, 25 б.б.].

Кәмелетке толмағанның құқықтық мәртебесі баланың ерекше жағдайын сезінуге негізделді. Осы бағытта алғашқы қадам ретінде 1875 жылы Нью-Йоркте құрылған балаларды қатал әрекеттен қорғау қоғамдастығы (осыған ұқсас қоғамдық ұйымдар Англияда, Францияда, Пруссияда құрылады) мен соттарға өз балаларына дұрыс көңіл бөлмейтін және оған қамқорлық көрсетпейтін адамдарды ата-ана құқығынан айыруға құқық беретін, 1889 жылы Францияда қабылданған «жасөспірім, қорғансыз, қараусыз және дөрекі қатынасқа төзетіндер туралы» Руссель заңын айтуға болады [14, 5-6 б.б.]. Кәмелетке толмағандардың ата-ана тарапынан қамқорлыққа ие болуға, өзіне адамгершілікпен қаралуға және тәрбие алуға, өмірі мен денсаулығын азаптау мен қорлаудан қорғауға құқығы сияқты құқықтары ресми түрде танылды.

Ресейде, 1892 жылы Санкт-Петербург қаласында балаларға қатал қарау фактілерін тікелей анықтау мен олардың алдын алуға бағытталған қызметінен басқа, кәмелетке толмағандардың құқықтық жағдайын реттейтін тиісті

нормативті-құқықтық кешенді қалыптастыру бойынша ұсыныстар дайындаумен айналысу міндеті белгіленген балаларды қорғау бөлімі құрылды. 1895 жылы аталған бөлім әділет министрлігі заңдарына, оның ішінде азаматтық және қылмыстық заңнамаға тиісінше толықтырулар мен өзгерістер енгізу қажеттігі туралы ұсыныс жасады [13, 26 б.].

Жәбірленуші балаларға қатысты билігін асыра пайдалануына байланысты айыпталғандарды ата-ана құқығынан айыру өкілеттігін соттарға беруге, ата-ана билігінен балалар үйі мен мекемелер пайдасына өз еркімен бас тарту институтын енгізуге, балаларға деген билігін асыра пайдалануына орай қылмыстық ереже жобасында белгіленген шекте қолданылатын жауапкершілікті айқындауға бағытталған бастамалар көбейе түсті. Заң шығарушы баланың жеке басына ата-ана билігінің мызғымастығын танығанымен де «балаға билік ету құқығы ата-анаға баланың пайдасы үшін заңмен жүктелетін және «тәрбиелеу» ұғымымен анықталатын міндеттерді орындауды дұрыс қамтамасыз ету мақсатында берілетіндігіне» баса назар аударған [13, 2 б.]. Қалыптасып келе жатқан бала ата-ана құқықтық қатынастарды рұқсат беруші-императивті реттеу әдісі балаға оның қажеттілігі мен мүддесін қанағаттандыру құқығын беріп ата-аналарға бірінші ретте бала мүддесін ескеру міндетін жүктеді. Г.Ф. Шершеневичтің пайымдауы бойынша «заң шығарушының мақсаты екі контрагенттердің ішіндегі ең әлсіздерін қолдау» болып табылатындықтан, кәмелетке толмағанның қарастырылып отырған құқықтық жағдайының мәні «баланың не істеу қажеттігінен емес, ал бұл балаға қатысты барлық азаматтардың не істемеу керектігінен» анықталады [11, 574 б.].

Егер де алдыңғы тарихи кезеңдерде кәмелетке толмағанның құқықтық мәртебесі оның ата-анасының мәртебесімен қамтылса, ал қазіргі кезеңде бұл құқықтық мәртебені белгілі бір дәрежеде ата-ананың құқықтық мәртебесін қалыптастыратын дербес мәртебе деп тану тән. XX ғ. ортасынан бастап баланың өз қажеттігі мен мүддесін ата-анадан гөрі артық білетіні туралы тұжырымға жол берілді. Бұл ретте, ата-ананың екеуі де кәмелетке толмағанның өмірі мен тәрбиесіне бірдей қатыса отырып, оның өсіп келе жатқан жеке қажеттілігін қанағаттандыруға бірдей атсалысуға міндетті болды. Күшпен әсер ету әдісін белсенді мойынсұнғыштық, эмоционалдық бірігу әдісі ығыстырып шығарды [6, 86 б.]. Кез келген кәмелетке толған әрекет қабілетті тұлғаларға қатысты баланың абсолютті, басым мәртебесінің декларативті түрде танылуы мен бекітілуі белгілі бір жетістік болып табылады.

XXI ғ.-да кәмелетке толмағанның құқықтық мәртебесін жеке тұлға мен мемлекет арасындағы қатынастың негізгі бастауын білдіретін нормативті-құқықтық түпнегіз ретінде бағалау ұсынылады, себебі, бұл негізгі бастаулар таза, мінсіз күйде көрсетіліп, адамзат қауымдастығының сенім, адамгершілік сияқты жоғарғы құндылықтарын іске асыруға тиіс [4, 8 б.]. Балалықтың аясын құрайтын және нысаналы, қызметтік ерекшеліктермен ерекшеленетін қатынастардың жиынтығы құқықтық реттеудің ерекше нысанасы ретінде

қарастырылады, онда бір жағынан субъектілер арасындағы өзара қатынаста бірегей биліктік үндестік болса, екінші жағынан оларды тарихи тұрғыдан қалыптасқан және әртүрлі әлеуметтік реттегіштер қалыпқа түсірген адамгершілік пен сенім бастаулары, баланың спецификалық мүдделері біріктіреді.

Сонымен, кәмелетке толмағаның құқықтық мәртебесі балаға оның жан-жақты дамуы, әлеуетті ресурстарды шынайыға ауыстыру үшін қажетті, құқықтық тұрғыдан объективтендірілген және қалыпқа түсірілген мүмкіндіктерді білдіреді. Кәмелетке толмағанның құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің жүйесі оның жас мөлшерін және мемлекетпен және ата-анамен немесе оларды алмастыратын тұлғалармен балалық шақ аясының негізгі параметрлері бойынша құрылымдалған және қалыпқа түсірілген, ерекше билікті-ерікті тәртіпте жүзеге асырылатын және мемлекет қорғап, кепілдік беретін заңдық байланысын ескере отырып белгіленеді.

Кәмелетке толудың жасқа байланысты сипаттамасының айқындалуы әр елде әртүрлі сипатқа ие. Қазіргі кезде Қазақстанда кәмелетке толу жасы - 18.

Ескере кетеін жайт, Қазақстанда кәмелетке толмаған мен баланың жасына байланысты сипаттамасы заңдық түсінікте біртекті болып табылады. «Бала құқықтары туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабы 1-бөлігінде баланың он сегіз жасқа толмаған (кәмелетке толмаған) тұлға екені көрсетілген [15]. Бұл тұрғыда Қазақстанның қолданыстағы заңнамасында қазіргі халықаралық стандарттарға жауап беретін жасқа байланысты специфика көрініс тапқан. Қазақстан 1989 жылы посткеңестік кеңістікте ең алғашқылардың бірі болып БҰҰ-ның Бала құқықтары туралы конвенциясын бекітті [16]. Конвенция «бала» ұғымына белгілі бір анықтама береді, ол бойынша егер бала өзіне қатысты қолданылатын заң бойынша кәмелетке ертерек толмайтын болса, 18 жасқа толмаған, яғни, кәмелетке толмаған адам болып табылады.

Осыған байланысты «бала» (көпше түрде «балалар») санаты «кәмелетке толмаған» деген жалпы ұғыммен қамтылады.

Кәмелетке толмағанның жалпы құқықтық мәртебесі - қоғамның тең құқылы мүшесі ретінде әрбір адамның иеленетін құқықтары, міндеттері мен заңды мүдделерінің жиынтығы болып табылады, оның мазмұны конституцияда бекітілген және кепілдік берілген құқықтармен және міндеттермен сипатталады.

Кәмелетке толмаған адамның құқықтық мәртебесінің қағидалары балалардың қатысумын жүзеге асатын қоғамдық қатынастардың жекелеген салалары бойынша топтастырылған:

- ювенальды әділет қағидалары;
- гуманитарлық көмек көрсету қағидалары;
- ауыр өмірлік жағдайға ұшыраған;
- зорлық-зомбылықтан жәбір көрген балаларға көмек көрсету;
- балаларды асырап алу;

- қамқоршылық және қорғаншылық қағидалары.

Бала құқықтары мен бостандықтары адам және азаматтардың жалпы құқықтарынан туындайды және кейінгілерінің барлық сипаттамалары балаларға қатысты болып табылады. Олар дәстүрлі түрде жітеледі. Қазақстан Республикасының Конституциясында жас мөлшеріне қарамастан адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары мемлекеттің басты қазынасы екендігі айтылған. Отбасын, ананы, әкені, баланы мемлекеттік қолдау жүйесін іске асыру жолымен бала мүддесін көздейтін әлеуметтік саясатты жүзеге асыру тетігі анықталды. Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабында неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болатындығы бекітілген. Конституциялық құқық нормалары адам және азамат құқықтары мен бостандықтары саласында балалар мен үлкендердің тең жағдайын бекіткен (Қазақстан Республикасы Конституциясының II бөлімі) [17].

Бала құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету мәселесі дүниежүзілік қауымдастықтың басты мәселесі болып отыр. Бала құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуде халықаралық қатынастарды реттеу және мемлекеттердің өзара халықаралық қатынас процесінде пайда болатын барлық мәселелер мен сұрақтарды шешу үшін мемлекеттер құратын, халықаралық құқықтық қағидалар мен нормалардың біртұтас жүйесі болып табылатын халықаралық құқық ерекше рөлге ие. Бала құқықтарын қорғау мәселесі бойынша аса қолайлы және қалаулы нәтижелерге тек халықаралық құқықтық реттеу жолымен ғана жетуге болады [18, 22 б.].

Кәмелетке толмағандардың құқықтық мәртебесі Қазақстан таныған халықаралық құқық ережелерінің негізінде қалыптасады. Конвенция Қазақстан Республикасында бала құқықтарын реттеудің құқықтық импульсі болды, ол құқықтардың халықаралық қағидалар мен стандарттарға сай түрде заңнамалық деңгейде бекітілуінің және балалардың мүддесіне қатысты жүргізілетін мемлекеттік саясатты дамытудың басымды негізін құрайтын тиімді құрал болып табылады. Дүниежүзілік және отандық тәжірибе көрсеткендей мемлекеттің халықаралық шарттарға қосылуы ұлттық құқықтық базаның жақсаруына, бала құқықтары мен міндеттері сақталмаған жағдайда әлемдік қауымдастық алдында жауапкершіліктің артуына әкеп соғады. Елдің беделі, оның халықаралық талаптарға сәйкес келетін және өскелең ұрпақты дамуы мен тәрбиеленуіне жеткілікті жағдайларды қамтамасыз ететін әлеуметтік бағдарлы саясатты ұстануы осындай, бір қарағанда қарапайым боп көрінетін нормаға тәуелді болып табылады.

Сонымен қатар, біздің мемлекет кәмелетке толмағандарға: Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтау, басқа адамдардың құқықтары, бостандығын, ар-ожданы мен қадір-қасиетін, Республиканың мемлекеттік нышандарын құрметтеу, еңбекке жарамсыз ата-анасына қамқорлық жасау, тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қарекет жасау, тарих және мәдени ескерткіштерін сақтау, табиғатты сақтау және табиғи байлықтарға ұқыпты қарау секілді бірқатар міндеттер жүктейді («Қазақстан

Республикасындағы Бала құқықтару туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 20- бабы) [15].

Кәмелетке толмағандардың делинкветті әрекеттерін оларға жасына байланысты тән әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерді ескере отырып қазіргі құқықтық реттеу әкімшілік, қылмыстық, қылмыстық процестік және қылмыстық атқару заңнамасындағы ерекше нормалар арқылы жүзеге асырылады.

Жалпы қазақстандық заңнамада кәмелетке толмағандар қатысатын қоғамдық қатынастардың дәстүрлі жүйесін реттеу жоғары деңгейде:

- Оңтайлы қалыптасқан бала өмірінің құқықтық қатынасы;
- Ата-анасының біреуі немесе екеуінің жоқтығына байланысты мемлекеттік және қоғамдық институттарды енгізуді талап ететін құқықтық қатынастар;
- Қаңғыбастықпен байланысты бала күтімі толық түрде мемлекет пен оның органдарына жүктелетін құқықтық қатынастар;
- Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылығына және оларға қолданылатын жауапкершілік шараларына байланысты пайда болатын құқықтық қатынастар;
- Бала құқықтарының әртүрлі құқық қорғау тетіктерінің қызмет етуіне байланысты пайда болатын құқықтық қатынастар.

Кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық, қылмыстық процестік, әкімшілік заңдарды ізгілендіру жүргізілді. Кәмелетке толмағандардың арнайы мәртебесі қылмыстық істі тергеу процесіндегі қатысушылардың кеңейтілген шеңберін және осы санаттағы тұлғалардың психологиясын есепке ала отырып жасалған әсер етудің белгілі бір әдістері мен тәсілдерін қолдану ерекшелігін болжайды. Бұл кәмелетке толмағандарға ғана қолданылатын арнайы нормаларды анықтаумен, барынша оңтайлы әсерге жету үшін бөлек анықталған тұлғалар тобына нысаналы құқықтық әсер етуді қамтамасыз етуге талпынатын заң шығарушының ерекше назарымен сипатталады.

Қорыта келгенде, кәмелетке толмағандарды қылмыстық жауапкершілікке тарту мәселесінде заң икемділік танытып, басты назарға олардың қылмыстық құқықтық қорғалуына басты назар аударуы тиіс. Сол кезде жас құқық бұзушылардың түзелуі мен қайта әлеуметтенуіне тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шараларын қолдану арқылы қол жеткізілсе, үлкен қоғамдық қауіптілік келтірмейтін қылмыс жасауға кінәлі кәмелетке толмағандарға қылмыстық жаза қолдануға жол берілмейтіндігі туралы көрсетілген жөн деп санаймыз.

Кәмелетке толмағандардың құқықтық мәртебесінің ерекшеліктерін талдау, оның ішінде Қазақстан Республикасында заң шығарушының кәмелетке толмағандардың дене бітімін, психологиялық, интеллектуалдық дамуын ескере отырып құқықтар мен міндеттер аясын анықтап алғаны жөнінде қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Кәмелетке толмағандардың жауапкершілігіне адамгершілікпен қараудың белгілі бір тенденциясы кезінде бұл

жауапкершіліктің құқықтық ауытқулардағы қарама-қайшылықтарда бұлтартпастығы әлеметтік және құқықтық нормаға сәйкес келетін талаптардың қоғамдық және жеке санада бекітілуіне, бұл талаптарға кәметке толмағандар тарапынан жауапкершілікті қатынастың болуына әкеліп соқтыруына келетін айтқан жөн.

1.2 Шет елдерінің қылмыстық құқығындағы кәметке толмаған жәбірленуші

Кәметке толмағандарға қатысты жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар профилактикасының халықаралық тәжірибесін зерделеу барлық елдерде қолданылып жатқан шаралар жалпы жасөспірімдер қылмысының алдын алуға, сондай-ақ кәметке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстардың алдын алуға бағытталғанын көрсетті.

Көптеген елдерде кәметке толмағандардың құқық бұзушылықтарының профилактикасы және ескерту бойынша жұмыстардың әртүрлі әдістері қолданылады.

АҚШ-тың қылмыстық құқығындағы «кәметке толмаған жәбірленуші» ұғымы балаларды қорғауды қажет етеді, өйткені олар осал және көбінесе өздері үшін сөйлей алмайды.

Мысалы, Калифорниядағы балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы заң, басқа мемлекеттік заңдармен қатар, балаларды қорғау жөніндегі іс-әрекеттің құқықтық негізін қамтамасыз етеді және егер балаға қиянат жасалса, мемлекеттік органдарға араласуға мүмкіндік береді.

Калифорния Заңы балаларға қатысты зорлық-зомбылықты көрсетілген келесі әрекеттердің кез-келгенімен анықталады [21]:

- Бала басқалардың физикалық зорлық-зомбылығына ұшыраса
- Бала қасақана қатыгездікке немесе негізсіз жазаға ұшыраса
- Бала жыныстық зорлық-зомбылыққа немесе қанауға ұшыраса
- Бала ата-анасының немесе қамқоршыларының қарауынсыз қалса,

олар оны жеткілікті тамақпен, киіммен, баспанамен, медициналық көмекпен немесе бақылаумен қамтамасыз етпесе.

Кейде адамдар балаларға қатысты зорлық-зомбылық жағдайына қатысудан қорқады. Кез-келген мәселені елемеу оның жоғалып кетуіне немесе жақсаруына әкелмейді. Кейбір жағдайларда балаға қатысты зорлық-зомбылықты елемеу баланың ауыр жарақат алуына немесе өліміне әкелуі мүмкін.

Барлық балалар қауіпсіз жағдайда өсуге құқылы.

Балаларға қатысты барлық түрдегі қатыгездік балаларға, отбасыларға және бүкіл қоғамға ұзақ және теріс әсер етеді. Ең жаманы, оның жойқын әсері жәбірленушіні өмір бойы қудалайды және баланың өнімді ересек болуына жол

бермейді. Бала кезінен қатыгездікке ұшыраған ата-аналар балаларына да жиі қатал қарайды. Балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы хабарлау - бұл жойқын циклды тоқтатудың алғашқы қадамы.

Балаларға зиян келтіретін адамдар, әдетте, мінез-құлқын өзгерту үшін көмекке мұқтаж. Көптеген адамдар көмекке мұқтаж нәрсеге назар аударғаннан кейін, баласына қиянат жасау туралы хабарлағаннан кейін ғана көмек алады.

Балаларға қатысты белгілі немесе күдікті туралы хабарлаған кез-келген адам, егер хабарлама жалған екендігі дәлелденбесе және хабарлама жасаған адам оның жалған екенін білсе, азаматтық немесе қылмыстық жауапкершіліктен заңмен қорғалады. Балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы хабарлаған уәкілетті репортерден басқа кез келген адам жасырын қалуы мүмкін. (Заңмен уәкілетті репортер ретінде анықталған адамдардың кейбір топтары және өз аттарын атауға міндетті. Оларға азаматтық жауапкершіліктен сөзсіз иммунитет беріледі.) Алайда, кейінірек қосымша ақпарат алу қажет болған жағдайда атыңыз бен телефон нөміріңізді есепті қабылдайтын әлеуметтік қызметкерге немесе құқық қорғау органдарының қызметкеріне хабарлау пайдалы.

Бастапқы есеп полицияға, шерифтер бөліміне немесе округтің әлеуметтік қамтамасыз ету бөліміне беріледі. Полицияға немесе Шериф департаментіне бірнеше рет қоңырау шалу баланың жағдайы туралы сөйлесу үшін жергілікті балаларды қорғау агенттігіне жіберіледі. Балаларды қорғау агенттігі - бұл әлеуметтік қызметтердің уездік кеңсесі (кейбір округтердегі пробация) немесе жергілікті құқық қорғау органы (полиция немесе шериф). Калифорнияда әлеуметтік қызмет көрсету бөлімдері балаларды қорғау қызметін ұсынады. Жалпыға бірдей қадағалаусыздық туралы мәлімдемелермен байланысты жағдайларды қоспағанда, балаларды қорғау мекемелері бір-біріне айқаспалы есептілік беруге міндетті. «Айқаспалы есептілік» әр мекеме жауап беру үшін тиісті шаралар қабылдауы үшін әр түрлі мекемелер бір-біріне есептер туралы хабарлайды.

«Жалпы немқұрайлылық» дегеніміз адамның немқұрайлылықпен тиісті тамақ, киім, баспана, медициналық көмек немесе сол адамның қамқорлығындағы немесе қамқоршысындағы баланы қадағалаған жетіспеушілігін білдіреді. Жалпы немқұрайлылықпен тек әлеуметтік қызметтер департаменті айналысады.

Балаларға қатыгездікпен қарау немесе қараусыз қалу күдігі туралы хабарлама алған кезде әлеуметтік қызметкер немесе құқық қорғау органдарының кезекші қызметкері бала туралы ақпарат алу үшін хабарлама жасаған адаммен сөйлеседі. Қажетті ақпарат келесі сұрақтарға жауаптарды қамтиды: қандай теріс пайдалану орын алды? Зорлық-зомбылықты кім немесе не тудырды? Ең бастысы, қоңырауды қабылдаған адам: «бала әлі де қауіпті жағдайда немесе медициналық көмекке мұқтаж ба?»

Екі есеп бірдей өңделмейді. Барлық қатысушылардың қабылдаған шешімдері әр баланың жағдайына негізделген. Тіпті бір отбасындағы екі бала

туралы хабарламаларды басқаша қарастыруға болады; хабарлама алған агенттік қолда бар ақпаратқа сүйене отырып, қалай жалғастыру керектігін анықтайды. Жауап қандай болады және ол қаншалықты тез орындалады, айтылатын оқиғалардың ауырлығына және баланың басына түскен жағдайға байланысты.

Балаға қауіп төніп тұрған кезде оны сезіу дереу болады, тәуекел аз болған жағдайда, шаралар қабылданғанға дейін үш-он күн кетуі мүмкін. Барлық есептер құқық қорғау органдарының көмегін алуға жеткілікті дәрежеде маңызды емес. Мұндай жағдайларда отбасымен тек жергілікті әлеуметтік қызмет бөлімі хабарласа алады. Уездік әлеуметтік қызметтер бөлімі бағалауға сәйкес оның орынды еместігін анықтаған кезде жеке жауап берілмейді.

Балаларды қорғау агенттігі мен құқық қорғау органдарының тергеуі бөлек жүргізіледі. Балаларды қорғау агенттігі баланың және отбасының әл-ауқатына қамқорлық жасайды. Құқық қорғау органдарының күш-жігері қылмыс жасалғанын-болмағанын және оны кім жасағанын анықтайтын дәлелдер алуға бағытталған.

Әлеуметтік қызметкер жағдайды бағалау үшін баламен және отбасымен сұхбат жүргізеді. Қызметкердің басты міндеті - баланы қорғау.

Көбіне ата-аналар немесе балаларды қорлайтын басқа адамдар оларды толғандыратын мәселелерге тап болады. Қатыгез ата-аналар көбінесе жалғыз және достары аз болады. Осы ата-аналардың көпшілігі өздерінің ата-аналарынан оларға қатыгездік танытқан және балалық шақтары бақытсыз болғанын айтады. Бұл ата-аналар балаларды тәрбиелеудің әдеттегі стресстерін көмексіз жеңе алмауы мүмкін. Олар бала кезінен қауіпсіз өмір көрмегеннен, олар «қалыпты» балалық шақтан өткен баланың мінез-құлқын түсінбеуі мүмкін. Нәтижесінде, олар баланың мінез-құлқына қатысты шындыққа сай келмейтін үміттерге ие болуы мүмкін.

Әлеуметтік қызметкердің міндетіне отбасы мен баланың мәселелерін азайтуға көмектесетін қызметтер кіреді. Бұл қызметтерге кеңес беру, өзіне-өзі көмек көрсету топтарына жолдау немесе медициналық көмекке көмек, шұғыл тұрғын үй, көлік немесе уақытша үй күтушісі сияқты заттарды қамтуы мүмкін.

Құқық қорғау органының қызметкері балаларға қатысты зорлық-зомбылық фактілерін тергеуге әрдайым қатыса бермейді. Алайда, бұл орын алған кезде, олар зорлық-зомбылық жағдайларын тергеу кезінде баланы қорғау үшін жауап береді. Кейде істі балаларды қорғау офицері тексереді. Офицер (немесе балаларды қорғау офицері) ата-анасымен (баласымен) және баламен сұхбаттасады және сұхбат, заттай дәлелдемелер, медициналық және мектеп кітапшалары сияқты басқа дереккөздер негізінде ақпарат жинайды. Әдетте, ата-ана немесе қамқоршы балаға қатысты зорлық-зомбылық жасағаны үшін қамауға алынбайды немесе жауапқа тартылмайды. Себебі араласудың мақсаты – баланы одан әрі қатыгездіктен қорғау және ата-аналарына мінез-құлқын өзгертуге көмектесу. Кейбір жағдайларда ата-ана(лар) немесе қамқоршы(лар) қамауға алынып, істі құқық қорғау органдары қылмыстық жауапкершілікке

тарту үшін аудан прокурорына жіберетін ауыр қылмыстар мен бұзушылықтар болған.

Стандартты есеп жасалуы керек - бұл «нақты күдікті». Ақылға қонымды күдікті «адамның осындай жағдайға тап болған ақылға қонымды адамды өзінің дайындығы мен тәжірибесіне сүйене отырып, балаларды қатыгездікке немесе оларға қамқорлық жасамауға мәжбүр етуі мүмкін фактілерге негізделген күдікке ие болуы объективті түрде орынды» дегенді білдіреді (Қылмыстық кодекс 11166(a)(1)).

Тұрмыстық зорлық-зомбылық эмоционалдық зорлық-зомбылық деп саналады (Қылмыстық кодекс 11166.05). Әдетте, бұл туралы бала үйде, медициналық қызметкерлерде, құқық қорғау органдарында және тұрмыстық зорлық-зомбылық бөлімшелерінде болған кезде балаларды қорғау қызметтеріне хабарланады. Егер балаға «отбасының немесе үй мүшесінің жақында жасалған зорлық-зомбылық оқиғасы туралы немесе отбасы немесе үй мүшесінің зорлық-зомбылық көрсету қаупі туралы арызы негізінде зорлық-зомбылық көрсетудің дереу және нақты қаупі» болса, сот төрағасы төтенше жағдайдан қорғау туралы бұйрық шығаруы мүмкін (бөлім) 6250 Калифорния отбасы кодексі).

Ішімдік ішу туралы

Ішімдік ішудің өзі балаға жасалған зорлық емес. Заң бойынша, алкогольді ішімдік ішуге 21 және одан жоғары жастағы адамдарға рұқсат етіледі. Алайда, егер алкогольді пайдалану қараусыз қалуға, қасақана қатыгездікке немесе негізсіз жазалауға (оның анықтамасы бойынша баланың жеке басына немесе денсаулығына қауіп төндіретін болса) немесе баланың дене жарақатына немесе өліміне әкеп соқтырса, бұл балаларға қатысты зорлық-зомбылық ісіне себеп болуы мүмкін. Нәрестелер мен жас балалар әсіресе ата-аналары есін жоғалтқанға дейін немесе балаларының қажеттіліктерін білмегенге дейін ішімдік ішкенде немесе заңсыз заттарды қолданған кезде қараусыз қалуға және / немесе қауіп-қатерге ұшырайды.

Баланы қараусыз қалдыру туралы

Калифорния штатында баланың үйде қанша жаста жалғыз қалуы мүмкін екендігі көрсетілмеген. Жалпы айтқанда, баланы үйде қалдырғанда ата-ана немесе қамқоршы бірқатар факторларды ескеруі керек, соның ішінде: баланың жетілу деңгейі, баланың негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігі, төтенше жағдайда балаға көмектесетін достары немесе көршілері, баланың өзінің негізгі қажеттіліктерін күту қабілеті.

Калифорния - бұл жасөспірімнің үйіндегі зорлық-зомбылықтан басқа, 18 жасқа толмаған жасөспірімдерге қатысты интимдік серіктестің зорлық-зомбылығы туралы хабарламаларға санкция салатын санаулы штаттардың бірі. Штаттағы балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы заңға сәйкес, уәкілетті репортерлар жергілікті балаларды қорғау қызметіне (CPS) немесе құқық қорғау органдарына есеп бере алады және бұл агенттіктер бір-біріне есеп беруі керек.

Кәмелетке толмағандармен жыныстық қатынасқа қатысты

Калифорнияда заңды жыныстық қатынасқа келісу жасы - 18. Калифорния Қылмыстық кодексінің 261.5 (а) тармағында былай делінген: «Заңсыз жыныстық қатынас - егер бұл адам кәмелетке толмаған болса, қылмыскердің жұбайы болып табылмайтын адаммен жасалған жыныстық қатынас Осы бөлімнің мақсаттары үшін «кәмелетке толмаған» -18 жасқа толмаған адам, ал «ересек» - 18 жасқа толған адам болып табылады". Қолданыстағы заңнамаға сәйкес, ер адамдар кәмелетке толмаған адаммен жыныстық қатынасқа түскені үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылады.

Калифорния Қылмыстық Кодексі 261.5 бөлігінің тармақшаларында кәмелетке толмаған және жыныстық серіктес арасындағы жас айырмашылығын анықтайды және оның теріс қылық па немесе қылмыстық құқық бұзушылық екенін анықтайды. Онда:

- Кәмелетке толмаған адаммен заңсыз жыныстық қатынас жасаған, қылмыскерден үш жастан үлкен емес немесе үш жас кіші болған кез келген адам теріс қылық жасаса, кінәлі.

- Қылмыскерден үш жастан кіші кәмелетке толмағандармен заңсыз жыныстық қатынасқа түскен кез-келген адам теріс қылық жасағаны үшін немесе қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін және бір жылдан аспайтын мерзімге округтік түрмеде немесе штат түрмесінде бас бостандығынан айыру түрінде жазаланады.

- 16 жасқа толмаған кәмелетке толмағандармен заңсыз қарым-қатынас жасаған 21 жастан асқан кез-келген адам теріс қылыққа немесе қылмыстық қылмысқа кінәлі және округтік түрмеде бір жылдан аспайтын мерзімге бас бостандығынан айыру немесе мемлекеттік түрмеде екі, үш немесе төрт жылға бас бостандығынан айыру түрінде жазаланады.

Басқаша айтқанда, егер ересек пен кәмелетке толмаған жәбірленуші арасындағы жас айырмашылығы үш жастан асса, онда айыптау қылмыстық құқық бұзушылық болып саналады, ал егер үш жыл немесе одан аз болса, онда ұсақ құқық бұзушылық.

Азаматтық айыппұлдар жас айырмашылығына байланысты 2000 - 25000 АҚШ долларын құрайды (П. С. 261.5 (e)).

(11165.1 Қылмыстық кодексімен анықталған) жыныстық зорлық-зомбылық немесе жыныстық қанаушылық орын алатын 18 жасқа толмаған (14-17 жасқа дейінгі) балаларға қатысты жыныстық зорлық-зомбылық туралы міндетті хабарлау қажет

Соңғы кездері елімізде балалар құқықтарының тиісінше қорғалмауы салдарынан қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиі құрбаны болып отыр. Бұл мәселенің өзектілігін отандық, шетелдік ғалымдар да өз еңбектерінде атап келеді.

Мәселен ресейлік ғалым, А.А. Жидкихтің пікірінше, қылмыстық әрекеттердің көбеюі салдарынан қылмыскерлерден азаматтардың қорқуы, жәбірленушілердің, оның ішінде кәмелетке толмағандардың тергеу органдарына ықпал етуінен бас тартуға әкеп соғатыны байқалады [39, 4 б.].

Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, 2020 жылдың 12 айында кәмелетке толмағандарға қатысты барлығы 1814 (2019 – 2115, 2018 – 2125) қылмыстық құқық бұзушылық тіркелген [40]. Әрине, бұл көрсеткіш жыл сайын болмашы азаю үрдісін көрсеткенімен, құқық қорғау органдарының назарынан тыс қалған қылмыстық әрекеттер жасырынды сипатқа ие болып отыр.

Оған қоса бұл мәселеге көптеген әлеуметтік, экономикалық және т.б. факторлар себепші болып отыр. Олардың ішінде қылмыс құрбандары болған балалардың құқықтарын реттеуші заңнамалық актілердің жетілмегендігі болып табылады.

Яғни Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) Экономикалық және әлеуметтік кеңесі (ЭКОСОС) 2005 жылғы 22 шілдедегі 2005/20 қарарында Құрбан болған балалар мен қылмыс куәгерлерінің қатысуымен сот төрелігіне қатысты нұсқаулар қабылдады. Бұл нұсқаулық құрбан болған балалар мен қылмыс куәгерлеріне тікелей қатысты болып табылады. Бұл нұсқаулар Біріккен Ұлттар Ұйымының қылмыстың алдын алу және қылмыстық сот төрелігі саласындағы стандарттар мен нормалар жиынтығының бөлігі болып табылады, олар 1950 жылдан бастап халықаралық қауымдастық әзірлеген осы саладағы халықаралық танылған ережелер болып саналады [41].

Нұсқаулықтар ортақ келісімге негізделген озық тәжірибені білдіре отырып, заманауи білімдерде және тиісті халықаралық және аймақтық нормаларда, стандарттар мен қағидаттарда көрсетілген және келесі мақсаттарға жету үшін практикалық негізді қамтамасыз етуге арналған [19]:

- құрбан болған балалар мен қылмыс куәгерлерінің құқықтарын толық құрметтеуді қамтамасыз ету және осы Конвенцияға қатысушылардың бала құқықтары туралы Конвенцияны жүзеге асыруына жәрдемдесу мақсатында ұлттық заңдарды, рәсімдер мен практиканы әзірлеуге және қайта қарауға жәрдем көрсету;

- сұрау салушы мемлекеттерге, мемлекеттік мекемелерге, үкіметтік емес және қауымдық ұйымдарға және басқа да мүдделі тараптарға құрбан болған балалар мен қылмыс куәгерлеріне қатысты негізгі мәселелерді шешуге бағытталған заңнаманы, саясатты, бағдарламалар мен практиканы әзірлеу мен жүзеге асыруда құқықтық көмек көрсететін үкіметтерге, халықаралық ұйымдарға жәрдем көрсету;

- қылмыс құрбандары мен билікті асыра пайдалану құрбандарына арналған сот төрелігінің негізгі қағидаттарының декларациясына сәйкес ұлттық, аймақтық және халықаралық деңгейлерде ересектер мен кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін іске асыру процесінде олардың күнделікті практикасында құрбан болған балалармен және қылмыс куәгерлерімен жұмыс істейтін мамандардың және тиісті жағдайларда еріктілердің жұмысын басқару (Бас Ассамблеяның 40/34 шешімі, қосымша) [43];

- балаларға қамқорлық жасайтындарға, қылмыстың құрбандары мен куәгер балаларға қайырымдылықпен қарау кезінде көмек көрсету және қолдау көрсету болып табылады.

Әрбір бала, әсіресе құрбан болған балалар мен куәгерлер, ең алдымен, айыпталушының немесе сотталған қылмыскердің құқықтарын қорғау кезінде оның мүдделерін ескеруге құқылы.

Құрбан болған балалар мен қылмыстың куәгерлері Бала құқықтары туралы Конвенцияда және нұсқаулықта төменде көрсетілген келесі құқықтарға ие болуы тиіс:

- 1) лайықты қарым-қатынас және жанашырлық құқығы;
- 2) кемсітуден қорғану құқығы;
- 3) ақпарат алу құқығы;
- 4) тыңдалу және өз пікірі мен алаңдаушылығын білдіру құқығы;
- 5) тиімді көмек алу құқығы;
- 6) жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы;
- 7) сот төрелігін іске асыру процесінде айырудан қорғалу құқығы;
- 8) қауіпсіздік құқығы;
- 9) арнайы алдын алу шараларына құқығы;
- 10) залалды өтеу құқығы.

Халықаралық практикада құрбан болған балалар мен куәлардың құқықтарын қорғаудың мынадай жалпы қағидаттары бар:

1. Жәбірленуші балаға немесе куәға нәсіліне, терісінің түсіне, дініне, нанымына, жасына, отбасылық жағдайына, мәдениетіне, тіліне, этникалық тегіне, ұлттық немесе әлеуметтік шығу тегіне, азаматтығына, жынысына, жыныстық бағдарына, саяси немесе өзге де сенімдеріне, егер бар болса, мүгедектігіне немесе туу мәртебесіне, мүліктік немесе өзге де жағдайына қарамастан, қандай да бір кемсітушіліксіз жүгінеді.

2. Жәбірленуші балаға немесе қылмыстың куәгеріне оның жеке жағдайын және тікелей және ерекше қажеттіліктерін, жасын, жынысын, мүгедектігін және жетілу деңгейін ескере отырып, сот процесінде оның қадір-қасиетін құрметтей отырып, мұқият қарайды.

3. Баланың жеке өміріне араласу дәлелдеудің жоғары стандарттарын және сот талқылауының әділ және тең нәтижесін қамтамасыз ету үшін заңға сәйкес қажетті қорғанумен шектеледі.

4. Жәбірленуші баланың немесе куәгердің жеке өмірі қорғалуы керек.

5. Куәгер баланың немесе жәбірленуші ретінде жеке басын анықтауға мүмкіндік беретін ақпаратты соттың арнайы рұқсатынсыз жариялауға болмайды.

6. Жәбірленуші баланың немесе куәгердің өз көзқарастарын, пікірлері мен нанымдарын өз сөзімен еркін білдіруге құқығы бар және оның өміріне қатысты, оның ішінде сот процесі барысында қабылданған шешімдерге өз үлесін қосуға құқығы бар.

Қылмыстық сот ісін жүзеге асыруда ресейлік заңгер-ғалымдар да бұл ережелердің ерекшелігін білдіре отырып, соттағы заңды өкілдің немесе кәмелетке толмаған жәбірленушінің өзінің де нақты адвокатты таңдау туралы өтінішхатта көзделуі тиіс екендігін пайымдайды [44, 142 б.], [45].

Сонымен қатар әлемдік тәжірибеде жәбірленуші немесе куәгер балаға қатысты қылмыстар туралы хабарлауға, оның ішінде мұғалімдер, дәрігерлер, әлеуметтік қызметкерлер және басқа да кәсіби санаттар, егер олар баланың қылмыстың құрбаны немесе куәгері деп күдіктенуге негізделген болса, құзыретті органдарға хабарлауға міндетті.

Жәбірленуші бала немесе куә, оның ата-анасы немесе қамқоршысы, оның қорғаушысы, егер ол тағайындалса, қолдау көрсететін адам немесе көмек көрсету үшін тағайындалған басқа да тиісті адам сот төрелігін іске асыру процесімен алғашқы байланыста болған кезден бастап және осы процестің бүкіл кезеңінде құзыретті орган процестің сатысы туралы және мүмкіндігінше орынды болса, құзыретті органға мынадай мән-жайлар туралы дереу хабарлайды:

- зардап шеккен балалардың немесе куәлардың рөлін, айғақтар берудің маңыздылығын, мерзімдері мен тәсілін, сондай-ақ тергеп-тексеру және сот талқылауы барысында жауап алуды жүргізу тәсілдерін қоса алғанда, ересектер мен кәмелетке толмағандар үшін қылмыстық сот төрелігі процесінің рәсімдері;

- шағым беру және тергеулер мен сот талқылауларына қатысу кезінде зардап шеккен баланы немесе куәны қолдаудың қолданыстағы тетіктері, соның ішінде жәбірленушінің қорғаушысын немесе көмек көрсету үшін тағайындалған басқа тиісті адамды ұсыну;

- тыңдаулар мен басқа да тиісті іс-шараларды өткізудің нақты орындары мен уақыты;

- қорғау шараларының болуы;

- жәбірленуші балаға немесе куәға қатысты шешімдерді қайта қараудың қолданыстағы тетіктері;

- қолданылатын ұлттық заңнамаға сәйкес құрбан болған балалар мен куәлардың тиісті құқықтары, Бала құқықтары туралы конвенция [41] және басқа да халықаралық құқықтық құжаттар, соның ішінде 2005 жылғы 22 шілдедегі 2005/20 ЭКОСОС кезеңінде қабылданған нұсқаулықтар және Бас Ассамблеяның 1985 жылғы 29 қарашадағы 40/34 кезеңінде қабылдаған қылмыс пен билікті теріс пайдалану құрбандарына арналған сот төрелігінің негізгі принциптері туралы декларация [43];

- сот төрелігін іске асыру процесі, баламалы азаматтық сот ісін жүргізу немесе басқа да рәсімдер шеңберінде құқық бұзушыдан немесе мемлекеттен өтем алудың қазіргі мүмкіндіктері;

- реституциялық сот төрелігі жүйелерінің болуы және жұмыс істеуі;

- медициналық, психологиялық, әлеуметтік және басқа да тиісті көрсетілетін қызметтер мен осындай көрсетілетін қызметтерге қол жеткізу құралдарының болуы, сондай-ақ қолданылатын жерде заңдық немесе өзге де консультацияның немесе өкілдіктің және төтенше қаржылық қолдаудың болуы;

- айыпталушыны ұстауды, қамауға алуды және күзетпен ұстауды қоса алғанда, нақты істің барысы мен қаралу тәртібін және осы мәртебенің

өзгеруін күтетін кез келген өзгерістерді, прокуратураның шешімін және сот талқылауынан кейінгі тиісті оқиғаларды, сондай-ақ істің нәтижесін қамтиды.

Халықаралық тәжірибеде зардап шеккен балаға немесе куәға мемлекет сот төрелігін жүзеге асырудың барлық процесінде қорғаушыны келесі жағдайларда тегін тағайындайды:

- 1) оның өтініші бойынша;
- 2) оның ата-анасының немесе қамқоршысының өтініші бойынша;
- 3) егер ол тағайындалған болса, қолдау көрсететін адамның өтініші бойынша;
- 4) егер сот қорғаушы тағайындау баланың ең жақсы мүдделеріне сәйкес келеді деп санаса, соттың өз бастамасы бойынша қаулысына сәйкес.

Жәбірленуші баланың немесе қылмыс куәгерінің қауіпсіздігі ол келесідей жүзеге асырылады.

Сот төрелігін іске асыру процесінің кез келген сатысында, құрбан болған баланың немесе куәнің қауіпсіздігіне қатер төніп тұр деп есептелгенде, құзыретті орган баланы қорғауды қамтамасыз ету жөнінде шаралар қабылдайды.

Бұл шаралар төмендегідей болуы мүмкін:

- сот төрелігін іске асыру процесінің кез келген кезеңінде жәбірленуші бала немесе куәгер мен айыпталушы арасындағы тікелей байланысты болдырмау;

- тіркеу жүйесінің қолдауымен құзыретті соттан тыйым салынған сот бұйрықтарын сұрату;

- құзыретті соттың айыпталушыға «байланыссыз» кепілге босату шартымен сотқа дейін күзетпен ұстау туралы қаулы шығару туралы өтінішхаты;

- құзыретті соттың айыпталушыны үйқамаққа алу туралы қаулы шығаруы туралы өтініші;

- полицияға немесе басқа да тиісті органдарға жәбірленуші баланы немесе куәгерді қорғау және баланың тұрған жерін жария етуден қорғау туралы өтініш жасау;

- орынды деп саналуы мүмкін басқа да қорғау шараларын қабылдау туралы өтінішпен құзыретті органдарға қабылдау немесе жүгіну.

Сот жәбірленуші баланың немесе куәгердің айғақтарына қатысты іс бойынша іс жүргізуді бала үшін қарапайым және түсінікті тілде жүргізуді қамтамасыз етеді. Егер балаға өзі түсінетін тілге ауызша аударманың көмегі қажет болса, аудармашы тегін беріледі.

Егер баланың жасына, жетілу деңгейіне немесе мүгедектікпен, этникалық тегімен, кедейлікпен немесе ревиктимизация қаупімен шектелуі мүмкін ерекше жеке қажеттіліктеріне байланысты балаға айғақтар беру немесе сот процесіне қатысу үшін арнайы көмек шаралары талап етілсе, мұндай шаралар тегін беріледі.

Құрбан болған балалармен немесе куәгерлермен жұмысты арнайы дайындалған тергеушілер жүргізеді.

Балалармен жұмыс істеуге арнайы оқытылған тергеушіні баланың мүдделерін ескеретін тәсілді қолдана отырып, баладан жауап алуға басшылық жасау үшін құзыретті орган тағайындайды.

Тергеуші, мүмкіндігінше, баланың екінші рет құрбан болуына жол бермеу үшін сот процесінде жауап алуды қайталаудан аулақ болады.

Жәбірленуші бала немесе куә келесі екі шарт сақталған жағдайда ғана медициналық тексеруге немесе «дене» үлгісін алуға жатады:

- егер оның ата-анасы, қамқоршысы немесе қолдау көрсететін адам болса, егер бала басқа шешім қабылдасамаса;

- медициналық куәландыруға немесе «дене» үлгісін алуға жазбаша рұқсатты сот, полиция қызметкері немесе прокурор берген.

Сот, полиция қызметкері немесе прокурор медициналық куәландыруға немесе дене үлгісін алуға мұндай куәландыру немесе дене үлгісін алу қажет деп пайымдауға ақылға қонымды негіздер болған кезде ғана жазбаша рұқсат береді.

Егер тергеу кезеңінде қандай да бір сәтте зардап шеккен баланың немесе куәнің денсаулығына, оның ішінде баланың психикалық денсаулығына қатысты қандай да бір күмән туындаса, сот талқылауын жүргізетін құзыретті орган баланы дәрігердің қысқа мерзімде жан-жақты медициналық тексеріп-қарауын жүргізуді қамтамасыз етеді. Осындай медициналық тексеруден кейін істі қарауды жүргізетін құзыретті орган баланың дәрігер ұсынған, қажет болған жағдайда ауруханаға жатқызуды қоса алғанда, осындай ем алуын қамтамасыз ету үшін барлық күш-жігерін жұмсайды.

Тергеу кезеңінің басынан бастап және сот төрелігін жүзеге асырудың бүкіл процесі барысында зардап шеккен балалар мен куәгерлерге кәсіби дайындығы бар және әр түрлі жастағы балалармен қарым-қатынас дағдылары бар және мәжбүрлеу, қайта бағалау және екінші құрбан болу қаупін болдырмауға көмектесетін адам қолдау көрсетеді.

Халықаралық тәжірибеде қолдау көрсететін тұлғаны тағайындау келесідей болады:

- 1) тергеуші құзыретті органға жәбірленуші баланы немесе куәні жауап алу үшін шақыру ниеті туралы хабарлайды және қолдау көрсететін адамды тағайындауды сұрайды;

- 2) қолдау көрсететін адамды құзыретті орган тағайындайды. Тағайындалғанға дейін құзыретті орган баламен және оның ата-анасымен немесе қамқоршысымен, оның ішінде қолдау көрсететін тағайындалатын адамның жынысына қатысты консультациялар өткізеді;

- 3) қолдау көрсететін адамға бірінші әңгімелесу басталғанға дейін баламен танысу үшін жеткілікті уақыт берілуі керек;

- 4) бала әңгімелесуге шақырылған кезде тергеуші баланы алып жүруді жүзеге асыратын адамға әңгімелесуді өткізу уақыты мен орны туралы хабарлайды;

5) сот төрелігін іске асыру процесі шеңберінде жүргізілетін жәбірленуші баланың немесе куәнің кез келген сұхбаты қолдау көрсететін адамның қатысуымен жүргізілуге тиіс;

6) бала мен қолдау көрсететін адам арасындағы қарым-қатынастың үздіксіздігі сот төрелігін жүзеге асырудың бүкіл процесінде мүмкіндігінше қамтамасыз етіледі;

7) қолдау көрсететін адамды тағайындаған құзыретті орган қолдау көрсететін адамның жұмысын бақылауды жүзеге асырады және қажет болған жағдайда оған көмек көрсетеді. Егер қолдау көрсететін адам заңнамаға сәйкес өз міндеттері мен функцияларын орындамаса, құзыретті орган баламен кеңескеннен кейін қолдау көрсететін алмастырушы адамды тағайындайды [43].

Қолдау көрсететін адам, атап айтқанда:

- балаға жалпы эмоционалды қолдау көрсету;
- сот төрелігін іске асырудың бүкіл процесі барысында баланың мүдделерін ескере отырып, балаға көмек көрсетуге міндетті. Мұндай көмек бала үшін қылмыстық қылмыстың теріс салдарын жеңілдету жөніндегі шараларды, балаға оның күнделікті өмірін жүзеге асыруға көмек көрсету жөніндегі шараларды және істің мән-жайларынан туындайтын әкімшілік мәселелерді шешуде балаға көмек көрсету жөніндегі шараларды қамтуы мүмкін;

- терапия немесе кеңес беру қажеттілігі туралы кеңес беру;
- жағдайға байланысты баланың ата-анасымен немесе қамқоршысымен, отбасымен, достарымен және қорғаушымен байланыста болады;

- заңнамаға сәйкес тергеу тобының немесе соттың құрамы туралы және барлық басқа мәселелер туралы баланы хабардар етуге міндетті;

- баланың мүдделерін білдіретін қорғаушымен үйлестіре отырып немесе баланың мүдделерін білдіретін қорғаушы болмаған кезде сотпен, баламен және оның ата-анасымен немесе қамқоршысымен айғақтар берудің әртүрлі нұсқаларын, егер бар болса, бейнежазба және баланың ең жақсы мүдделерін қорғаудың басқа да құралдары сияқты талқылау;

- баланың мүдделерін білдіретін қорғаушымен келісу бойынша немесе баланың мүдделерін білдіретін қорғаушы болмаған кезде құқық қорғау органдарымен, прокурормен және сотпен қорғау шараларын тағайындаудың орындылығын талқылау;

- қажет болған жағдайда қорғау шараларын қабылдау туралы сұрау;
- егер баланың мән-жайлары осыны талап етсе, арнайы көмек шараларын сұратуға құқылы.

Қосымша ретінде, сот төрелігін іске асыру процесінің барлық сатыларында қолдау көрсететін адам сот төрелігі туралы хабардар етілуге тиіс:

- 1) айыпталушыға тағылған айыптар;
- 2) айыпталушы мен баланың арасындағы;
- 3) қамауда отырған айыпталушының мәртебесі.

Сондай-ақ қолдау көрсететін адам айыпталушыны күзетпен ұстаудан немесе алдын ала қамаудан босату туралы құзыретті орган хабардар ете отырып, бұл туралы балаға және оның ата-анасына немесе қорғаншысы мен қорғаушысына хабарлайды және қажет болған жағдайда оған тиісті қорғау шараларын қабылдау туралы өтінішхатта көмек көрсетеді [46].

Осылайша, халықаралық құжаттарға сәйкес, зардап шеккен балалар мен қылмыс куәгерлерінің құқықтары бар: лайықты қарым-қатынас және жанашырлық құқығы; кемсітуден қорғану құқығы; ақпарат алу құқығы; тыңдалу және өз пікірін және алаңдаушылығын білдіру құқығы; тиімді көмек алу құқығы; жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы; сот төрелігін жүзеге асыру процесінде айырудан қорғану құқығы; қауіпсіздік құқығы; арнайы алдын алу шаралары құқығы; залалды өтеу құқығы.

Әлемдік тәжірибеде жәбірленуші немесе куәгер балаға қатысты қылмыстар туралы хабарлау міндеті бар. Мұғалімдер, дәрігерлер, әлеуметтік қызметкерлер және басқа да кәсіби санаттар, егер олар баланың қылмыстың құрбаны немесе куәгері деп күдіктенуге негізделген болса, құзыретті органдарға хабарлауға міндетті.

Жәбірленуші баланың немесе қылмыс куәгерінің қауіпсіздігін тиісті құзыретті органдар жүзеге асырады.

Тергеу кезеңінің басынан бастап және сот төрелігін жүзеге асырудың бүкіл процесі барысында зардап шеккен балалар мен куәгерлерге кәсіби дайындығы бар және әр түрлі жастағы және шыққан балалармен қарым-қатынас дағдылары бар және мәжбүрлеу, қайта бағалау және екінші құрбан болу қаупін болдырмауға көмектесетін адам қолдау көрсетеді.

«Қазақстан-2050» Стратегиясында: балалар – қоғамның ең әлсіз және қорғансыз бөлігі және олар құқықсыз болуға тиіс еместігі, сондай-ақ Елбасының әрбір сәбидің құқығы қорғалуын талап ететіні айтылды [47].

Бала құқықтары туралы Конвенцияның қабылданғанына 30 жылдан асты. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда балалардың құқықтарын қорғау моделі құрылды, ол сандық және сапалық өлшемдердің трансформациясы жағдайында тұр.

Сонымен бірге А. Сербуннің пайымдауынша, балаларды қылмыстық қол сұғушылықтан қорғаудың негізін алдын алу жүйесі, кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен куәлардың қылмыстық процеске қатысуына арнайы тәсіл құрауы тиіс. Бұл әрбір қылмыстың ашылуы мен тергелуін және әрбір кінәліні заңда белгіленген жауапкершілікке тартуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [48, 44 б].

Н.В. Спасивовтың ойынша, кәмелетке толмағандардың қатысуымен қылмыстық сот ісін жүргізудің халықаралық стандарттарын оқшауланған, дербес ережелер ретінде қарастыруға болмайды. Олар жеке құқықтардың іргелі халықаралық стандарттарымен тығыз байланысты, олармен анықталады, олардың нақтылануы, осы санаттағы істер бойынша өндіріске қатысты нақты мазмұны болып табылады; олар адамның қылмыстық іс жүргізу саласындағы

жағдайын анықтайтын жалпы стандарттарды дамытады және толықтырады (сот төрелігіне қол жеткізу құқығының стандарты, әділ сот ісін жүргізу құқығы, бостандық пен жеке басына қол сұғылмаушылық құқығы және т.б.) [49, 9 б.].

Қорыта келе, заңгер-ғалымдардың зерттеліп отырған мәселенің өзектілігі жайында пікірлерін ескере отырып, зардап шеккен балалар мен қылмыс куәгерлерінің құқықтарын тиісті де, тиімді қорғау мақсатында, Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық процесте зардап шеккен балалар мен қылмыс куәгерлерінің құқықтарын қорғауды күшейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы заңнама жобасын дайындау барысында БҰҰ, сондай-ақ балалар құқығын қорғау жөніндегі жалпыға бірдей өзге халықаралық ұйымдардың құжаттарын басшылыққа алуды жөн санаймыз.

Келесі, қылмыстық процестегі кәмелетке толмаған жәбірленушінің жеке тұлғасын зерттеудің маңыздылығын қарастырайық.

1.3 Қылмыстық процестегі кәмелетке толмаған жәбірленушінің жеке тұлғасын зерттеудің мәні

Қылмыстық-құқықтық циклды білу салаларының дамуы қылмыс құрбанын зерттеудің өзектілігін анықтайды.

П. Кабанов атап өткендей, «...виктимологиялық ақпараттың жаңа көздерін қалыптастыру мен пайдалануға байланысты криминологиялық және виктимологиялық білімдердің кеңеюі байқалады, нәтижесінде вектимологиялық зерттеулер туыстас ғылымдарда сұранысқа ие болады» [22, 5-15 б.].

20 ғасырдың 70-ші жылдарының соңында В.И. Шиканов қылмыс құрбаны туралы зерттеулерді жеке криминалистік теорияға біріктіретін «криминалистикалық виктимология» терминін енгізді [8].

Мұндай алаңдатарлық ғылыми құбылыс тек криминологиялық, психологиялық және құқықтық ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік-криминалистік болуы мүмкін. Профильді социологиялық, клиникалық, психологиялық талдауға сәйкес әр түрлі сәйкестендіруге ұшыраған виктимологияны зерттеу объектісі негізінен ойлау мен бақылаудың үш түрлі аспектісінде жинақталуы мүмкін. Виктимологияның мақсаты - жағдайды және туындаған жағдайды диагностикалау, құқық бұзушылықпен салыстырғанда профилактикалық және зардап шеккен адамға қатысты репарациялық мәселелер. Қазіргі уақытта көптеген елдерде қылмыс құрбандарын қорғауға арналған ұлттық заңнамалар жоқ. Оларға әсер еткен қылмыстың түріне (және оның құқықтық анықтамасына), зиянның сипаты мен тергеуіне, қылмыстың криминогенезі мен кримиодинамикасына қарамастан, жәбірленушінің сипаттамаларына сүйене отырып, азаматтықтың негізгі құқықтарын олардың Конституциясында танылған қамқорлыққа, көмекке және өтеуге

айналдырмайды. Сондықтан зерттеу, қолдау және стратегиялық жоспарлау желісін құру қылмыстық, сот-медициналық және психоәлеуметтік профилактиканың қауіпсіздік картасын жасау үшін пайдалы болады.

Біздің заманымыздың криминологиялық полемикасында зорлық-зомбылық себептерін сипаттайтын және түсіндіруге және ғылыми негізділікке ұмтылатын көптеген теориялар мен социологиялық, медициналық немесе психологиялық тәсілдер бар. Бұл ұстаным көбінесе жәбірлену процесінің алдын алу үшін біз зорлық-зомбылықтың алғышарттарын, себептері мен салдарын зерттеп, түсінуіміз керек деген сенімге әкеледі. Еуропалық Одақтың 2001/220 шешімінің жобасы өте маңызды, өйткені ол мүше мемлекеттерге құрбан болғандардың құқығын мойындауды талап етеді, ал 2012 жылғы 25 қазандағы Еуропалық Парламент пен Кеңестің директивасы Қылмыс құрбандарының құқықтарына, көмегіне және қорғалуына қатысты ең төменгі стандарттарды белгілейді.

Екі директивада да бұл қылмыс қоғамға зиянды болып қана қоймай, сонымен бірге құрбан болғандардың жеке құқықтарын бұзу болып табылады, оны құрметпен, нәзік және кәсіби түрде тану керек және ешқандай дискриминациясыз (нәсіліне, түсіне, этникалық және әлеуметтік тегіне, генетикалық сипаттамалары, тілі, діні немесе сенімі, жеке, саяси немесе кез-келген басқа пікірі, ұлттық азшылықтың құрамы, мұрасы, тууы, мүгедектігі, жасы, жынысы, гендерлік сәйкестігі мен көрінісі, жыныстық бағыты, тұрғылықты жеріне немесе денсаулығына қатысты мәртебесі), олардың жеке жағдайын және олардың қажеттіліктерін ескере отырып.

Қылмыс құрбандары екінші және қайта құрбан болудан, қорқытудан және жазалаудан қорғалуы керек; оларды қалпына келтіруді жеңілдету үшін тиісті көмек алуы керек және сот процесінде тиісті қол жетімділік пен сүйемелдеуге кепілдік берілуі керек.

Қазіргі уақытта зорлық-зомбылық жаңа және жаңа бұқаралық ақпарат құралдарын толтырып, қарапайым адамдардың таңқаларлығы агрессияға белгілі бір төзімділікпен араласқан кезде, «агрессия көбінесе мінез-құлықтың мысалы факторы» ретінде қабылданады, ал бұл бүкіл адамның психоәлеуметтік әл-ауқатына әсер ететін жағдайларға қатысты. Бұл сөзбе-сөз «адамға зиян келтіру ниетімен және шабуылдаушыға ол туғызғысы келетін зиянды түсіну арқылы бағытталған әрекет». Жәбірленуші мен жазалаушы қарым-қатынастың күрделілігін арттыру үшін «жақсы мен жаман» арасындағы айырмашылық әрдайым біліне бермейтін басқа динамика бар.

Мінсіз құрбандық, кінәсіздікті, тазалықты, моральдық артықшылықты, жауапкершіліктің жоқтығын және кешірімді, адам ретінде күрделі және даулы тұлға ретінде жәбірленушінің адами қасиеттеріне тап болады [26, 34 б.]. Ұжымдық қиял шындық жоспарын бұрмалайтын және жеке «істер» үшін жауапкершілікті түсінуді және көмек пен қолдау процестерінің жүйелік деңгейінде бағдарламалауды қиындататын пікірлер мен жаңсақ пікірлерге толы.

Кінә, шын мәнінде, жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың іс-әрекеттеріне ғана емес, сонымен қатар адресатсыз және адекватты әлеуметтік саясат тұрғысынан қоғамдастық таңдауына әсер етуі мүмкін жасырын мәдени негізге және терең надандыққа байланысты. Жәбірленушінің ықтимал кінәсі әлеуметтік бақылау саясатына, қылмысты анықтаудың заңды және ресми процестеріне, сондай-ақ жәбірленушілерге көмек және өтемақы саясатына әсер етеді. Қазіргі уақытта эгоцентристік мәдени жүйе құрбандар кодекстерде ұмытылып, заңның субъектісі болып табылмайтын жағдайларда да, біздің сот және қылмыстық жүйелерімізде жәбірленушілерге мүмкіндік беру мен олардың қалпына келтіру жолдарын елемейтін жағдайларда да бірден-бір тірек болып табылады.

Жәбірленуші біздің көзімізге көрінбеу керек, себебі оның азап шегуі біздің ауыртпалықтарымызды, демек біздің назарымызды еске түсіреді. Бұл адамның «егер болса» қорғауының бір тәсілі, өйткені зорлық-зомбылық үнемі жәбірленушінің сезімін тудырады, өйткені ол саналы түрде немесе бейсаналық түрде бізде адамның әл-ауқаты мен қадір-қасиетін қорлайтын, қорлайтын немесе бұзатын элементтермен резонанс тудырады.

Зорлық-зомбылық қасақана, жоспарлы немесе кенеттен бола ма, ол әрқашан әлеуметтік өлшемдерге ие, өйткені жәбірленушімен байланысты кез-келген эпизод оны туындаған әлеуметтік және құндылықтық контексттен бөліп алуға болмайды. Осылайша, ол пайда болған уақыт пен кеңістікке байланысты әр түрлі мағынаға ие болады. Біз оның символдық өлшемі туралы ұмытпауымыз керек, өйткені әрқайсымыз кез-келген уақытта және кез-келген жағдайда, рөліне, жасына, жынысына және экономикалық немесе әлеуметтік жағдайына қарамастан құрбан бола аламыз. Бұл бізді өлім жазушымызбен байланыстыратын қарым-қатынастың табиғаты және Біз алған жарақаттың мәні айырмашылықты анықтайды.

Құрбандық термині өзінің этимологиясындағы латын тіліндегі «бағындыру» етістігінің аналогиясынан туындайды, Бұл ежелгі дәуірде құдайға әсер ету мақсатында мақсатта және жеңімпазды жеңгеннің күйінде құрбан болған жануарларға және жақын туыстарға тән қозғалмайтын күйді білдіреді. Ежелгі уақытта олардан жеңілген жауынгер өзінің әлеуметтік мәртебесінен, күшінен айрылды. Қиындықты тудырған себепке, азап пен құрбандыққа қарамастан, терең азаптың бейнесі еске түсіріледі [37, 14 б.].

Заңнамалық тұрғыдан алғанда, жәбірленуші туралы алғашқы анықтама БҰҰ-ның 29/11/85 ж. 40/34 қарарында орналастырылған, онда жәбірленушілерге келесідей анықтама берілген: «жеке немесе ұжымдық түрде зардап шеккендер, соның ішінде физикалық немесе психикалық зиян, эмоционалдық күйзеліс, экономикалық зиян немесе мүше мемлекеттерде қолданыстағы қылмыстық заңдарды, оның ішінде қылмыстық билікті теріс пайдалануға тыйым салатын заңдарды бұзатын әрекеттер немесе әрекетсіздік нәтижесінде олардың негізгі құқықтарына елеулі нұқсан келтіру немесе оларға зиян келтіру.

Осылайша, бұл тек қылмыстан зардап шеккен адам туралы ғана емес, сонымен бірге мәдени, діни, экономикалық байланыстармен біріктірілген ұжымдық топ туралы, сондай-ақ олардың құқықтарының бұзылуын немесе қылмыстық шабуылдан зардап шеккен субъектілер туралы. Жеңілу тек физикалық емес, сонымен қатар психологиялық, моральдық және экономикалық сипатта болады және адамның денсаулығы мен өзін-өзі бағалауы туралы ойлардың қалыптасуына әсер етеді [38, 11 б.].

Сонымен, жәбірленуші субъект ретінде тек қылмыспен келтірілген клиникалық (медициналық) зиянды келтіруші болған жағдайда ғана емес, сонымен қатар ол психологиялық, моральдық, экономикалық зорлық-зомбылыққа немесе қылмыстық құқық бұзушылық салдарынан оның құқықтарын бұзуға ұшыраған жағдайда ғана танылады. Осы жылдар ішінде құрбандыққа бағытталған теориялардың әртүрлі анықтамалары ұсынылды. Жәбірленуші тақырыбымен айналысатын авторлардың бірі Гуллотта 1976 жылы виктимологияны «қылмыс құрбанын, оның жеке басын, оның сипаттамаларын, биологиялық, психологиялық, моральдық, әлеуметтік және мәдени аспектілерін, қылмыскермен қарым-қатынасын және криминогенезде және криминодинамикада атқарған рөлін зерттейтін пән» деп анықтайды [30, 41 б.]. Фаттах 1967 жылы виктимологияны қылмыстың құрбанына тікелей қызығушылық танытатын, басқа ғылымдардың біліміне назар аударатын және оның әлеуметтік-мәдени сипаттамаларын, қылмыскермен қарым-қатынасын, рөлін және қылмыстың генезисіне қосқан үлесін талдайтын криминология саласы ретінде анықтайды [29, 51 б.].

Кармен өзінің анықтамасында жәбірленуші қылмыс жасағаннан кейін сот төрелігімен, бұқаралық ақпарат құралдарымен және қызметтермен қарым-қатынаста не сезінетінін қарастырады және виктимологияны «жәбірленушіні ғылыми зерттеу, оның ішінде жәбірленуші мен агрессордың қарым-қатынасы, құрбандар мен полиция мен түрме соттары мен лауазымды адамдар сияқты қылмыстық сот төрелігі жүйесі арасындағы өзара іс-қимыл, сондай-ақ құрбандар мен бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік-экономикалық қозғалыстар сияқты қоғамның басқа топтары арасындағы байланыс» деп анықтайды [33, 13 б.].

Мысалы, таза психоаналитикалық тұрғыдан виктимология жәбірленушінің биологиялық, психологиялық, психодинамикалық, әлеуметтік-социологиялық, құқықтық және саяси аспектілерінің пәнаралық аспектілерімен айналысады. Жәбірленуші - бұл адамдар арасындағы немесе табиғаттың әсерінен болатын адамдар арасындағы, көбінесе девиантты, заңды емес оқиғалар немесе апаттық оқиғалар салдарынан зардап шегетін физикалық және психологиялық азаптың субъектісі.

Осы тәсіл аясында виктимология криминологияның бір саласы ретінде қарастырылады және авторлар бұл теориялық бағытты «қылмыстық құрбан» немесе «қылмыскер» ретінде анықтайды [28, 97 б.]. Олар виктимологияны қылмыс нәтижесінде туындаған виктимизация процестерін зерттеу, зерттеу

және талдау арқылы анықтайды, зерттеу нысанын қылмыстық тиісті мінез-құлықтың құрбандарымен шектейді, яғни сол кезде тарихшы қолданған оң қылмыстық ережелермен тыйым салынған және жазаланатын мінез-құлық. Қылмыстық виктимологияның мақсаты мен қызметі - қылмыстың себептерін және жәбірленушінің қылмыстық сот ісіндегі ролін зерттеу [28, 98 б.]. Бұл жәбірленушінің тиісті профилін анықтауға және алдын алуға көмектесетін маңызды тәсіл.

Қылмыстық виктимологиядағы этиологиялық тұрғыдан зерттеу объектісі қылмыстық-виктимикалық диаданың динамикалық өзара әрекеттесу жүйесі болып табылады.

Жәбірленушіні ғылыми негізділік деп танитын бағдарлаушылар, бірақ криминологияның белгілі бір саласы ретінде Элленбергер, Нагель және Транчина [30, 49 б.]. Дәстүрлі криминология, тіпті позитивист, қылмыстық әрекетті тұқым қуалайтын бейімділіктермен немесе қоршаған ортамен анықталған деп санады, бірақ оны қылмыстық әрекеттің алдында қылмыскердің әлеуметтік, экономикалық, отбасылық өмір сүру жағдайларының жиынтығы ретінде түсінді.

Нагель 1963 жылы қазіргі криминологияны «қатынастардың криминологиясы» деп атайды, ол дәстүрлі криминологияның теоретикасын да, «квази-ғылыми өзара әрекеттесу» тәсілін де жеңеді, ол қылмыскердің құрдастар тобымен, партиямен, серіктестерімен жалғыз қарым-қатынасы деп санады. Осылайша, қызығушылық объектісін Диадқа ауыстыру қажет қылмыскер-жәбірленуші криминология «қақтығыстың» өзара әрекеттесуінің екі жағын да бақылап, әлеуметтік құбылыс ретінде қылмысты талдаудың жаңа бірлігін, демек, жәбірленушіні қамтитын «қарым-қатынас қылмысын» жасайды [35, 19 б.].

Виктимологияны криминологияның бір бөлігі ретінде қарастыру-бұл көптеген авторлардың, соның ішінде Фаттахтың 2000 жылғы ортақ ұстанымы, ол виктимологияны пәннің «криминологияның баласы» деп санайды, онда Виктимологиялық парадигма қылмыскер мен жәбірленушінің өзара әрекетін зерттеу ретінде қарастырылады, тағы бір сәтсіздікке ұшыраған криминологиялық парадигма есімізге түсті: қылмыстың себептерін іздеу, тежеу, қалпына келтіру және т. б [29, 45 б.].

Нагель үшін де, Фаттах үшін де виктимология криминологияны зерттеудегі бос орынды толтырды, өйткені ешқандай қылмыстық мінез-құлық теориясы жәбірленушіні елемей алмайды. Сот психологиясы және Ұлттық қауіпсіздік секциясының дәл осы бағыты жәбірленушінің немесе ықтимал жәбірленушінің профилін алға жылжытуға өте мүдделі, өйткені бұл ерте араласуға және анықтауға үлкен мүмкіндік береді Қылмыстық виктимология жалпы ғылымнан өзінің пәнаралық тәсілін өзгертеді [33, 7 б.]. Бұл пәнаралық болып саналады, өйткені біз қылмыс құрбандарының (әлеуметтанулық, психологиялық, психиатриялық, құқықтық, әлеуметтік және т.б.) және пәнаралық мәселесіне жақындауға және бағалауға болатын әртүрлі көзқарастар

бар, өйткені ол нәтижелерді әртүрлі тәртіптік көзқарастардан біріктіреді, құрбандарға олардың қажеттіліктері мен құрбан болу салдарына байланысты түсіндіру, жоба немесе көмек және күтім бағдарламасының бірыңғай моделі.

Қылмыстық және жалпы виктимологияны дәстүрлі түрде бөлумен қатар жәбірленушінің профбантикасы туралы ойлау мен қозғалыс профилактикасының тағы бір бағыты шоғырландырылды, ол жәбірленуші үшін жәбірленушінің физикалық, психологиялық және әлеуметтік салдарының алдын-алу, күту, жеңілдету және азайту мәселелерімен айналысады. Бұл жәбірленушілерге көмек пен емдеудің құрбандығы болып табылады, ол талдауды жоққа шығарады немесе мүлдем елемейді. Виктимологияның бұл саласын ван Дайк 1997 жылы «көмекке бағытталған виктимология» немесе тіпті «виктимизация» ретінде анықтайды. Авторды бірінші кезекте психиатрлар мен клиникалық психологтар, сондай-ақ дәрігерлер құрған зардап шеккендерге клиникалық көзқарас қызықтырды. Зардап шегудің салдарын жарақаттан кейінгі стресстің бұзылуының нәтижелері бойынша бағалауға болады, виктимология осы салдарды диагностикалау, алдын-алу және емдеумен айналысуы [28, 102 б.]. Клиникалық виктимологияның теориялық және дидактикалық жүйеленуіне Француз мектебі үлкен үлес қосты, оның басты өкілі Жерар Лопес.

Оның зерттеу пәні мәселелер болып табылады [31, 87 б.]:

- виктимизация процесінің медициналық-психоәлеуметтік салдары;
- асқынуларды емдеу
- сотта өтеу мақсатында келтірілген зиянды медициналық-педагогикалық бағалау.

Лопес клиникалық виктимологияның негізі жарақаттың салдары мен физикалық және психологиялық асқынуларына бағытталған деп санайды. Ол асқынудың тікелей салдарымен ерекшеленеді және жарақаттан кейінгі шоктың соңғы күйін жарақаттан кейінгі стресс синдромынан орта мерзімді немесе ұзақ мерзімді перспективада пайда болуы мүмкін кейінгі асқыну ретінде қарастырған жөн.

Лопес клиникалық виктимология жарақаттанудан туындаған физикалық және психологиялық асқынуларға бағытталған деп санайды. Ол асқынудың тікелей салдарымен ерекшеленеді және жарақаттан кейінгі шоктың соңғы күйін жарақаттан кейінгі стресс синдромынан орта мерзімді немесе ұзақ мерзімді перспективада пайда болуы мүмкін кейінгі асқыну ретінде қарастырады. Сондай-ақ, жарақаттан кейінгі стресстің бұзылуымен байланысты немесе байланысты емес бірнеше әлеуметтік салдарлар бар, бірақ міндетті емес, мысалы, Отбасылық қатынастардағы қиындықтар, ерлі-зайыптылардың, кәсіпқойлардың және жұмысшылардың жыныстық қатынастарының нашарлауы және т.б. [32, 12 б.].

Жәбірленушінің соққыдан кейінгі симптомдарының пайда болуы немесе сақталу қаупі барлық жәбірленушілерде бірдей емес, бірақ көптеген айнаымалыларға байланысты, мысалы, жәбірленушінің сипаттамалары,

қоршаған ортаның ерекшеліктері, жарақаттық оқиғаның сапасы мен саны, т.б. Жүргізілген клиникалық зерттеулер біржақты тұжырымдарға алып келген жоқ. жәбірленушінің стресске реакциясына әсер ететін факторлардың бірнеше ретін қарастыруға болады [36, 11 б.].

Олардың барлығы генетикалық, Конституциялық, сипаттамалық, отбасылық, экологиялық және әлеуметтік сипаттағы элементтер болып табылады, олар жарақаттан кейінгі стресс белгілерінің пайда болу қаупін азайтады [25, 36 б.]. Қорғаныс факторы тәуекел факторына да айналуы мүмкін екенін ескеру қажет. Зерттеулер виктимологияны қоздыратын және қолдайтын келесі жалпы қорғаныс және қауіп факторларын анықтады:

- Жеке қорғаныс факторлары: темперамент, рефлексия қабілеті, танымдық көзқарас және т. б. жеке факторларға мыналар жатады: белсенді темперамент, жыныс, жас, жақсы танымдық қабілеттер, жоғары IQ, жақсы өзін-өзі бағалау, жақсы әлеуметтік дағдылар, әлеуметтік интеллект, эмпатия сезімі, бақылау қабілеті, ирония, харизматикалық дағдылар;

- Отбасын қорғаудың факторлары: отбасының құрбанға деген сүйіспеншілік қабілетін, ұйымшылдықты, өзара қызығушылықты, адамгершілікті және т.б. қасиеттерді көрсету, отбасын қорғаудың маңызды факторларына мыналар жатады: эмоционалды түрде қатысатын және оларды қолдайтын ата-аналар, ата-ана мен бала арасындағы жақсы қарым-қатынас, отбасылық келісім;

- Отбасын қорғаудың қосымша факторлары: отбасылық емес саланың елеулі адамдары ұсынылған: үлкен отбасында әлеуметтік қолдаудың болуы, оқу және кәсіби жетістік тәжірибесі;

- Икемділік факторлары: кейбір құрбандар жарақаттан кейінгі стресстің белгілерін дамытпайды. Стресске қарсы тұруға жеке реакция әртүрлі деңгейлердегі динамикалық өзара әрекеттесудің нәтижесі болып табылады: биологиялық, психологиялық, әлеуметтік, экологиялық және т.б. қауіп және қорғаныс факторлары арасында [27, 57 б.]. Бұл айырмашылықтар олардың әрқайсысына тән тұрақтылық немесе икемділік сипаттамаларымен түсіндіріледі. Виктимологияда "тұрақтылық" термині қолайсыз өмірлік жағдаймен де, күтпеген травматикалық оқиғамен де қолайсыз жағдайды жеңу кезінде икемділік немесе оң бейімделу қасиеттерін білдіреді [34, 64 б.].

Төзімділік - бұл әр түрлі факторлардың өзара әрекеттесуінің нәтижесі:

- генетикалық бейімділік (интеллект, темперамент және жеке тұлға),
- тұлғаның қасиеттері (әлеуметтік дағдылар, өзін-өзі бағалау және т.б.).

- қоршаған орта факторлары (отбасылық байланыстар, үміттер, оқу және т.б.).

Төзімділік дегеніміз - ауыр стресстік жағдайлар болған кезде және жарақаттан қалпына келтіру кезінде жоғары психоәлеуметтік қауіпті жағдайларға ұшырағанына қарамастан оң бейімделу қабілеті.

Екінші жағынан, стресстік оқиғаларға ұшырағаннан кейінгі психологиялық және әлеуметтік ыңғайсыздықпен жарақаттан кейінгі симптомдардың пайда болу қаупінің факторларын екі негізгі түрге жіктеуге болады:

- қоздырушы факторлар:

Олар байланысты оқиға кезінде пайда болады және жарақаттың сипатымен және түрімен байланысты және жәбірленушінің реакциясына әсер етуі мүмкін. Посттравматикалық симптомдардың ауырлығы мен ұзақтығына триггерлік факторлар әсер етуі мүмкін, соның ішінде: - травматикалық оқиғаның сипаттамалары: зорлық-зомбылық, ауырлық, агрессияның қарқындылығы маңызды айнымалылардың бірі. Адамның өміріне төнген қауіп-қатер қорқыныш сезімін, өзінің дене бітімінен қорқуды және өліммен бетпе-бет келуді білдіреді. Бұл құрбандар әртүрлі қарқындылықпен бастан кешетін субъективті сезім. Агрессивті қасақана жасаған физикалық жарақат жәбірленушінің осалдық сезімін нашарлатады. Егер олар көрінетін болса, онда олар симптомдарды нашарлататын травматикалық оқиғаны еске түсіру үшін үнемі ашық терезе болып табылады. Іс-шараның компульсивтілігі (мысалы, агрессормен тығыз байланыста болу) жәбірленушіні өздерінің интимдік кедергілерінде ластанған сезінуге мәжбүр етеді. Травматикалық тәжірибенің адамгершілікке жатпайтын жағы агрессордың жәбірленушінің адамдық өлшемін (объект ретінде көрінеді) теріске шығаруға қатынасын ерекше атап көрсетеді. Оқиғаның алдын-ала болжанбауы және бақыланбауы жәбірленушіде қауіпті жағдайларды, және қауіпсіз жағдайлардан ажырата алмайтын қауіпсіздік сезімін бұзады.

- бейімділік факторлары

Травматикалық оқиға басталғанға дейін ұсынылған бірнеше айнымалылар жарақаттан кейінгі стресстік бұзылыстың және онымен байланысты белгілердің даму қаупі немесе осал факторлары болып табылатын жарақаттың жойғыш күшін күшейтуге қабілетті [36, 47 б.]. Травматикалық оқиға басталғанға дейін ұсынылған бірнеше айнымалылар жарақаттан кейінгі стресстік бұзылыстың және онымен байланысты белгілердің даму қаупі немесе осал факторлары болып табылатын жарақаттың жойғыш күшін күшейтуге қабілетті [36, 48-50 б.].

1. Стресс факторлары: әлсірейтін немесе созылмалы органикалық аурулар, отбасылық шиеленістер, экономикалық және жұмыс мәселелері сияқты биологиялық, психологиялық және экологиялық жағдайлар. Олар жәбірленушінің қорғаныс және бейімделу тетіктерін бұзуға көмектеседі, ал жарақаттық оқиға онсыз да нәзік жағдайына қосымша стресс факторы ретінде сезіледі.

2. Психопатологиялық ерекшеліктер: Есірткі мен алкогольді асыра пайдаланудың депрессиялық және мазасыздық белгілері психикалық симптомдар болған кезде драмалық көріністерге әкеледі, бұл әлсіздік жағдайына бейімделіп жауап беру қабілетін одан әрі әлсіретеді.

3. Алдыңғы жарақат: отбасылық зорлық-зомбылық, инцест, жыныстық шабуыл, автокөлік апаттары - бұл жарақаттан кейінгі симптомдардың басталуына немесе созылмалы болуына ықпал етуі мүмкін бұрынғы жарақаттық тәжірибе Қазіргі жарақаттан кейінгі реакцияға есте сақтау қабілеті де, бұрын болған белгілер де (қайталанатын естеліктер, фобикалық мінез-құлық, аулақ болу белгілері) және өткен эмоциялар (қабілетсіздік, осалдық, қорқыныш және т.б.) әсер етеді.

4. Өз өмірі мен әлемі туралы түсінік: әлемді және адамдарды жақсы деп санайтын кейбір құрбандар әділетсіз, жаман және түсіндіру қиын болған травматикалық оқиғаға осал болуы мүмкін.

5. Атрибут стилі: әркім жауапкершілікті қалай анықтайтынын анықтайды. Атрибуцияның «сыртқы» стилі жауапкершілікті басқаларға, қоғамға, тағдырға және басқаларға жүктеуге ұмтылады, ал «ішкі» атрибуция жарақаттан кейінгі белгілерді дамытудың үлкен мүмкіндігін ұсына отырып, өзіне жауапкершілік береді [24, 57-59 б.].

6. Тұлғаға тән қасиеттер: қатал белгілері немесе жеке басының бұзылыстары бар және шындыққа дихотомиялық көзқарасы бар субъектілер, және нарциссистік жеке қасиеттері бар немесе бақылауға мұқтаж және нашар бейімделгіштіктері бар адамдар едәуір көрнекті болып көрінеді және жарақаттық белгілерді ұзаққа созады.

- Травматикалық оқиғадан кейін болатын және қоздырғыш ынталандыруды қолдай отырып, клиникалық көріністі нашарлататын қолдаушы факторлар немесе элементтер [36, 52 б.].

7. Қоршаған ортаны қолдау: оқиғадан кейін жәбірленуші көбінесе жалғыздық, абыржу және осалдық сезімдерін бастан кешіреді, бұл жақсарту үшін қажет болған жағдайда сыртқы қолдауды қажет етеді. Эмоционалды қолдау ғана емес (жәбірленушіні тыңдау, оны түсіну, оның сүйіспеншілігін жұқтыру және т.б.), сонымен қатар практикалық (оған кеңес беру, онымен бірге жүру және т. б.). Мұндай қолдаудың немесе теріс көзқарастардың болмауы (сын, менсінбеу, жанашырлықтың болмауы, түсінбеушілік, қастық) симптоматикалық көріністі ауырлық дәрежесінде де, ұзақтығында да күшейтеді.

8. Соққыны тану: оқиғаның ауырлығын тани алмау-бұл симптомдарды сақтауға бейім бірқатар динамиканы тудыратын фактор. Жәбірленушіде болуы мүмкін жұмыс қиындықтары өнімділік пен міндеттеменің жетіспеушілігі ретінде қарастырылады, көбінесе жедел ауру / мүгедектікке қарағанда адамның еркіне байланысты. Жұмыста болмаған құрбандар көбінесе психикалық бұзылыстың одан әрі өршуімен айыпталып, қудаланады.

9. Қоғамдық айыптау: құрбан болғандардың сыни және теріс пікірлерінен басқа азаптар көбіне ұят немесе кінә сезімін тудыратын алалаушылықтың салдарынан пайда болады.

10. Агрессорға қарсы сот ісі: сынақ кезеңдеріндегі екінші реттік жәбірленушілер көп азап шегеді, өйткені жәбірленушілер сотқа, алалаушылыққа және манипуляцияға ұшырайды, және олар қоғамдастықтың үкіміне бейім болуы мүмкін.

11. Физикалық жалғасу: физикалық жалғасу мен белгілердің болуы жарақаттан кейінгі симптомдардың сақталуына ықпал етеді. Олар жәбірленушіге және айналасындағыларға көрінетін белгілер болып табылады және қалпына келтіруді одан әрі ауырлатады. Бұл тек есте сақтау ғана емес, сонымен қатар салдары мен физикалық кемістігі. Денедегі ұят симптомдардың оқшаулануына және сақталуына әкелуі мүмкін әлеуметтік стигмамен бірге жүреді.

12. Жарақаттың отбасылық және еңбек ортасына әсері: отбасымен байланысты болуы мүмкін жағымсыз оқиғалар (бөліну, ажырасу, шиеленіс) немесе кәсіби қызмет (жұмысынан айрылу, еңбек өнімділігінің төмендеуі, ашуланшақтық, сабаққа қатыспау және т.б.) жарақаттан кейін пайда болатын және бұрыннан бар жағдайға қосылатын қосымша элементтер болып табылады.

13. Кінәнің атрибуциясы: Симптомдардың қарқындылығы сонымен қатар зардап шегушінің жарақатпен байланысты себептерді, салдарды және әрекеттерді кінәлауына байланысты болуы мүмкін.

14. Кейбір жағдайларда зардап шеккендер өздерін травматикалық оқиғаның қайталануын бақылауға қабілетті деп санауы мүмкін. Кінәні анықтау көбінесе сыртқы сипатта болған кезде, құрбандар бақылаудың, үмітсіздіктің, кішіпейілділіктің және шамадан тыс осалдықтың болмауына оңай түседі. Травматикалық оқиғаның қайталану қаупін асыра бағалайтын зардап шеккендер жарақаттан кейінгі белгілердің ауырлығын көрсетеді.

15. Жарақаттан туындаған жағымсыз тұлғаның белгілері: жеке басының дисфункционалды белгілері жарақаттан кейін пайда болуы мүмкін, олар жарақат алғанға дейін жоқ болып көрінген-ді: көбінесе олар қалпына келтіретін агенттерге қатысты немесе парадоксалды түрде ұзақ уақытқа созылатын мүгедектікті қолдайтын басқа ешнәрсе жасамайтын адамдарға қатысты шамадан тыс икемсіздік қатынастары болып табылады.

16. Кейбір құрбандар өздерінің эмоцияларын тұрақты психопатологиялық формаларға қарай дамудың алдын алу үшін сыни және объективті түрде тани алмайды. Кейбір эмоциялар - бұл «бірдеңе дұрыс емес» деген сигнал, және егер олар танылса, ыңғайсыздықтың себептерін ертерек түсінуге мүмкіндік береді. Эмоциялардан бас тарту олардың әлсіздіктің немесе аурудың белгісі ғана, бірақ оны жасыру керек деген сенімнен туындауы мүмкін. Теріс эмоциялар көбінесе жәбірленушінің өзіне немесе ұятына байланысты ұялуымен ауыстырылады.

Жәбірленушілердің, зорлық-зомбылық пен қылмыстың дұрыс профиліне жүгіну, сөзсіз, тергеу және криминалистикалық ғылымдар үшін міндетті болып табылады. Тұлғаның құрылымдық модельдері басқалармен өзара әрекеттесуге айналады. Әлеуметтік ғылымдар мамандары үшін «осында және қазір» уақыт

пен кеңістік парадигмасына сәйкес келетін және күнделікті өмірде жеке фонмен байланысты өзара әрекеттесу желісін дамытатын жеке құрылыммен «әңгіме» маңызды. Құрылымдар мен дисфункционалды қатынастарды талдау кезінде тұлғаның құрылымдық даму деңгейлерін нақтылау қажет. Егер жеке адам өзін-өзі реттеу және өзін-өзі көрсету үшін жеткілікті дербестікке ие болмаса, онда ол сыртқы немесе ішкі жабдықтау объектілерімен нақты қарым-қатынасты құрмайды және осылайша оның профилінің субъективті объектісіне, яғни оның виктимологиясына айналады.

Сонымен, кәмелетке толмаған жәбірленуші - Виктимологиялық және криминалистикалық зерттеудің ерекше объектісі, бұл криминалистік ақпарат көзін «оның ерекше қасиеттерін, қасиеттерін, күйлерін және басқа линдендермен байланысын түсіну кезінде» қолдануға болады, сондай-ақ тергеу процесінде туындайтын тән қиындықтарды анықтау және зерттеу кезінде, іс бойынша қалыптасқан жағдайларды ескере отырып, жәбірленушінің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты.

Сонымен, қорыта келе, біздің ойымызша, кәмелетке толмаған жәбірленуші – қылмыспен зиян келтірген не оны келтіру қаупі төнген кезде 18 жасқа толмаған жеке тұлға.

Кәмелетке толмағандарды қорғау мемлекеттің міндеті болып табылады және оны құқық қорғау және сот органдарының қызметі арқылы жүзеге асырады. Кәмелетке толмағандар өздерінің жас ерекшеліктеріне байланысты қосымша құқықтық қорғауды қажет ететін ереже осы санаттағы азаматтар үшін арнайы белгіленген кепілдіктер жүйесі арқылы ғана күшіне енеді.

2014 жылғы ҚР ҚПК-де кәмелетке толмаған жәбірленушіге қатысты жеке бап жоқ, олар қылмыстық процестің жалпы ережелері бойынша және ҚР ҚПК-нің 71-бабы «жәбірленуші» негізінде жәбірленуші мәртебесіне ие болады.

Қаралып отырған санаттағы қылмыстар бойынша қылмыстық істер материалдарын зерделеу нәтижелері көрсеткендей, 24,6% жағдайда жәбірленуші 14 жастан 18 жасқа дейін жеткен. Сонымен қатар, 86,2% жағдайда ер адам жәбірленуші болып табылады. 25,4% жағдайда жәбірленуші қылмыстық топтың қатысушыларымен (ең болмағанда оның қатысушыларының бірімен) таныс болды: 32,6% жағдайда тұрғылықты жері бойынша таныс, 46,4% жағдайда қылмыс субъектісі оқу орны бойынша таныс, ал 21,0% жағдайда достардың, жолдастардың танысы.

Кәмелетке толмағандар құрбандарының жас құрылымында жәбірленудің шыңы 17 жасқа келеді (32,4%). Әрбір төртінші құрбан 14 жаста, әрбір бесінші 15 жаста болды.

Кәмелетке толмағандарға қарсы жалдамалы қылмыстар жасау мотивтерін қарастыру кезінде жеке қастық ниетіне (1,9%) қарағанда жалдамалы мотивтердің (98,1%) айқын басымдығы болуы қажет.

Америка Құрама Штаттарының, Калифорния заңнамасына сәйкес, заң балаларға қатысты зорлық-зомбылықты келесі сипаттамалардың кез келгені ретінде анықтайды:

Калифорния Заңы балаларға қатысты зорлық-зомбылықты көрсетілген келесі әрекеттердің кез-келгенімен анықталады [21]:

- Бала басқалардың физикалық зорлық-зомбылығына ұшыраса
- Бала қасақана қатыгездікке немесе негізсіз жазаға ұшыраса
- Бала жыныстық зорлық-зомбылыққа немесе қанауға ұшыраса
- Бала ата-анасының немесе қамқоршыларының қарауынсыз қалса,

олар оны жеткілікті тамақпен, киіммен, баспанамен, медициналық көмекпен немесе бақылаумен қамтамасыз етпесе.

Кәмелетке толмаған жәбірленуші - Виктимологиялық және криминалистикалық зерттеудің ерекше объектісі, бұл криминалистік ақпарат көзін «оның ерекше қасиеттерін, қасиеттерін, күйлерін және басқа линдендермен байланысын түсіну кезінде» қолдануға болады, сондай-ақ тергеу процесінде туындайтын тән қиындықтарды анықтау және зерттеу кезінде, іс бойынша қалыптасқан жағдайларды ескере отырып, жәбірленушінің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты.

2. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТҚА ДЕЙІНГІ ІС ЖҮРГІЗУ САТЫЛАРЫНДА КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН ЖӘБІРЛЕНУШІЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

2.1 Қазақстан Республикасы заңнамасының соңғы өзгерістері аясында кәмелетке толмаған жәбірленушілердің қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу

Қылмыстық процеске кәмелетке толмаған жәбірленушілердің қатысуымен тергеу іс-шараларын дайындау мәселелері ең өзекті болып табылады, өйткені осы санаттағы қылмыстық істерді тергеу тек ішінара заңмен реттеледі. Сонымен қатар, кәмелетке толмаған жәбірленушілердің қатысуымен жүргізілген тергеу шараларының нәтижесінде туындаған нақты проблемалық жағдайда не істеу керектігі туралы ұсыныстар жоқ. Мысалы, тергеушілер көбінесе кәмелетке толмағандармен сұхбат жүргізбейді, өйткені бұл тергеуді қай жаста жүргізуге болатындығы белгісіз, ал алынған дәлелдемелер рұқсат етілген дәлелдер болып саналады.

Сонымен бірге, заң шығарушы орган құқық қолдану тәжірибесінде туындайтын мәселелерді жоюға тырысқанын атап өткен жөн.

Кәмелетке толмағандар өздерінің жасына байланысты қосымша құқықтық қорғауды қажет етеді деген ережені кәмелетке толмағандар үшін арнайы белгіленген кепілдіктер жүйесі арқылы ғана жүзеге асыруға болады. Әрине, ересектерге берілген кепілдіктер кәмелетке толмағандарға да қатысты болуы керек. Кәмелетке толмаған жәбірленуші-зиян келтіру немесе қылмыс жасау қаупі төнген кезде 18 жасқа толмаған адам екенін есте ұстаған жөн.

Сондықтан, кәмелетке толмаған жәбірленушімен бірге олардың заңды өкілдері, мұғалімдер мен психологтар қылмыстық процеске қатысады [50, 341-347 б.].

Қазақстан Республикасының ҚПК-нің 7-бабына сәйкес заңды өкілдер деп, күдіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің ата-аналары (ата-анасы), асырап алушылары, қорғаншылары, қамқоршылары, сондай-ақ күдіктіні, айыпталушыны немесе жәбірленушіні қорғап немесе асырап отырған ұйымдар мен адамдардың өкілдері мен тұлғалар қатысады.

Бүгінгі күні ұлттық заң шығарушы кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша сот ісін жүргізудің арнайы ережелерін белгілейді. [51] Бұл стандарттар жасалған қылмыстың мән-жайын тереңдете зерделеу және кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін күшейте қорғау үшін қосымша кепілдіктер мен тетіктер, сондай-ақ халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары береді. Кәмелетке толмаған жәбірленушілерге қатысты арнайы бұйрықтың немесе қосымша бұйрықтың болуы туралы сөйлесіңіз кепілдік жоқ. Бұл жерде құрбандықтың ажырамас екенін есте ұстаған жөн; материалдық және процессуалдық мүдделер ғана емес, сонымен қатар қоғамның мүдделері, бұл қылмыстық сот ісін жүргізу олардың Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарында бекітілген құқықтары мен бостандықтарын бұзбайтындығынан тұрады. Жарақат алған кәмелетке толмағандар жағдайында қоғамдық қызығушылық сот процесінде құқықтарды сақтау мен сақтауда көрінеді; жасқа байланысты балаға көрсетілетін қызметтер: өмір сүру және сау даму, физикалық және психикалық денсаулықты қалпына келтіруге көмектесу, заңды өкілдердің заңсыз әрекеттерінен қорғау және т. б.

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы Қылмыстық-прцестік кодексінде кәмелетке толмаған жәбірленуші туралы жеке бап болмағандықтан, ол Қылмыстық іс жүргізу кодексінің жалпы ережелеріне сәйкес жәбірленуші мәртебесін алады. Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 71-бабы, кәмелетке толмаған жәбірленуші қылмыстық процесте «жәбірленуші» деп танылады, оған қатысты ол тікелей қылмыс жасады, моральдық қылмыс жасады деп санауға негіз бар, физикалық немесе моральдық немесе мүліктік зиян. Жәбірленуші деп тану туралы шешімді қылмыстық әділет органы қабылдайды. Егер қылмыстық іс жүргізу барысында осы лауазымда қалуға ешқандай себеп болмаса, қылмыстық процесті жүргізетін орган өзінің шешімі бойынша адамның жәбірленуші ретіндегі қатысуын тоқтатады.

Қазақстан Республикасы ҚПК 76-бабының негізінде сот ісін жүргізу тілінде сөйлемейтін немесе физикалық немесе моральдық жағынан өздерін қорғау құқығынан айырылған кәмелетке толмаған жәбірленушілердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мақсатында құқықтар. заңды құқықтар мен мүдделер, олардың заңды өкілдері мен олардың өкілдері процеске қатысуға міндетті. Мұндай жағдайларда жәбірленушінің мүдделерін жәбірленуші немесе оның заңды өкілі таңдаған адвокат білдіруі мүмкін. Егер адвокатты

жәбірленуші немесе оның заңды өкілі шақырмаса, адвокаттың қатысуын адвокаттардың кәсіби ұйымы немесе оның құрылымдық бөлімшесі үшін міндетті шешім қабылдау арқылы қылмыстық процесті жүргізетін орган қамтамасыз етеді. Қылмыстық процесті жүргізетін орган адвокатты қорғаушы ретінде шақыруға кеңес беруге құқылы емес.

ҚР ҚПК-нің 71-бабына сәйкес, кәметке толмаған жәбірленушінің бірқатар құқықтары мен міндеттері бар. Бұл құқықтар мен міндеттер міндетті түрде қаулыда көрсетілуі керек, сонымен бірге жәбірленушіге және оның заңды өкіліне түсіндірілуі керек.

Зардап шегушінің құқығы бар:

- келтірілген күдік пен тағылған айыптау туралы білуге;
- ана тілінде немесе өзі білетін тілде айғақ беруге;
- дәлелдемелерді ұсынуға;
- өтінішхаттар мен қарсылық білдірулерді мәлімдеуге;
- аудармашының тегін көмегін пайдалану;
- өкілінің болуына;
- қылмыстық қудалау органы одан дәлелдеу құралы ретінде алып қойған немесе өзі ұсынған мүлікті, сондай-ақ қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті жасаған адамнан алып қойылған, өзіне тиесілі мүлікті алуға, өзіне тиесілі құжаттардың төлнұсқаларын алуға;
- заңда көзделген жағдайларда күдіктімен, айыпталушымен, сотталушымен татуласуға, оның ішінде медиация тәртібімен татуласуға;
- қылмыстық теріс қылық немесе онша ауыр емес қылмыс туралы іс бойынша бұйрықтық іс жүргізуді қолдануға келісім білдіруге;
- өзінің қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттерінің хаттамаларымен танысуға және оларға ескертулер беруге;
- өз өтінішхаты не өз өкілінің өтінішхаты бойынша жүргізілетін тергеу әрекеттеріне тергеушінің немесе анықтаушының рұқсатымен қатысуға;
- сотқа дейінгі тергеп-тексеру аяқталғаннан кейін істің барлық материалдарымен танысуға, одан, мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді қоспағанда, кез келген мәліметті және кез келген көлемде көшіріп алуға;
- өзіне және өзінің отбасы мүшелеріне қауіпсіздік шараларын ұсыну, жеке өмірінің мән-жайларын жария етпеу туралы, күдіктіге қатысты жақындауға тыйым салуды қолдану туралы өтінішхаттар мәлімдеуге;
- өзін жәбірленуші деп тану немесе танудан бас тарту, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тоқтату туралы қаулылардың, айыптау актісінің көшірмелерін, сондай-ақ бірінші, апелляциялық және кассациялық сатылардағы соттың үкімі мен қаулысының көшірмелерін алуға;
- бірінші, апелляциялық және кассациялық сатылардағы сотта істі соттың талқылауына қатысуға;
- сот жарыссөздерінде сөйлеуге;

- айыптауды, оның ішінде мемлекеттік айыптаушы айыптаудан бас тартқан жағдайда да қолдауға;

- сот отырысының хаттамасымен танысуға, бұл ретте хаттаманың соңына өз қолын қоюға, ал сот отырысы хаттамасының бір бөлігімен танысқан кезде осы бөліктің соңына қол қоюға; ал сот отырысында аудио-, бейнетіркеу қолданылған жағдайда – хаттаманың соңына қол қоюға, хаттамаға ескертулер беруге құқылы;

- қылмыстық процесті жүргізетін органның әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) шағым келтіруге;

- соттың үкімі мен қаулысына шағым жасауға;

- іс бойынша келтірілген шағымдар, прокурордың өтінішхаттары және наразылықтар туралы білуге, оларға қарсылықтар беруге және оларды қарауға қатысуға;

- өз құқықтары мен заңды мүдделерін заңға қайшы келмейтін өзге де тәсілдермен қорғауға;

- тараптардың процестік келісім жасасу ниеті, оның шарттары мен салдары туралы білуге, қылмыспен келтірілген залалды өтеу бойынша өз шарттарын ұсынуға не оны жасасуға қарсылық білдіруге;

- Қазақстан Республикасының жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы заңнамасына сәйкес өтемақы алуға құқығы бар.

Сонымен бірге кәмелетке толмаған жәбірленушіге бірқатар міндеттер жүктеледі. Ол қылмыстық процесті жүргізетін органның шақыруы бойынша келуге, іс бойынша белгілі болған барлық мән-жайларды шынайы баяндауға және қойылған сұрақтарға жауап беруге міндетті; істің мән-жайлары туралы өзіне белгілі мәліметтерді жарияламауға; тергеу әрекеттері кезінде және сот ісін жүргізу кезінде белгіленген тәртіпті сақтауға.

Егер жәбірленуші шақыруға дәлелсіз себеппен келмесе, ол ҚР ҚПК-нің 157-бабында көзделген тәртіппен күдікті, айыпталушы, сотталушы, сондай-ақ куә, жәбірленуші шақыру бойынша дәлелді себептерсіз келмеген жағдайда, олар сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның, соттың уәжді қаулысы бойынша күштеп әкелінуі (мәжбүрлеп жеткізілуі) мүмкін және ҚР ҚПК-нің 160-бабының ережелеріне сәйкес ақшалай өндіріп алу қолданылуы мүмкін. Шақыру туралы тиісті түрде хабарланған адамның келмеуінің дәлелді себептері: келуге кедергі келтіретін ауру, жақын отбасы мүшелерінің қайтыс болуы, табиғи апаттар немесе бұл адамның белгіленген уақытта келе алмауының басқа себептері. Егер жәбірленушінің белгіленген уақытта келуіне мүмкіндік бермейтін дәлелді себептер болса, жәбірленуші оны шақырған органға хабарлауға міндетті. Алайда кәмелетке толмаған жәбірленушінің ерекше мәртебесін ескеру қажет, ҚР ҚПК 157-бабының 5-тармағына сәйкес он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар, ал он сегіз жасқа толмаған адамдар – олардың заңды өкіліне хабарланбастан, жүкті әйелдер, сондай-ақ дәрігердің куәландыруына жататын денсаулық жағдайы бойынша өзінің жатқан орнынан кете алмайтын немесе кетпеуге тиіс науқастар күштеп әкелінуге жатпайды.

Кәмелетке толмаған жәбірленушіге сондай-ақ қылмыстық процесте азаматтық талап қою құқығы түсіндіріледі және қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген мүліктік залалдың орнын толтыру, сондай-ақ оның қылмыстық процеске қатысуына байланысты шеккен шығыстар, оның ішінде өкілге арналған шығыстар көзделеді. ҚР ҚПК-нің 165-бабы негізінде келуіне тыйым салу сияқты шара енгізілген. Егер күдікті немесе айыпталушымен отбасына және кәмелетке толмағандарға қарсы күш қолданумен немесе оны қолданамын деп қорқытумен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтың нақты қаупі болған не оны күдікті, айыпталушы жасаған кезде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам жәбірленушінің немесе қорғалуға жататын өзге адамның жазбаша арызы бойынша сот алдында жақындауға тыйым салуды санкциялау жөнінде өтінішхат қозғау туралы қаулы шығарады және оны сотқа жібереді. Қаулыға қылмыстық істің жақындауға тыйым салуды қолдану қажеттігін растайтын материалдарының куәландырылған көшірмелері қоса беріледі. Қаулының көшірмесі бір мезгілде прокурорға жіберіледі [51]. Шешімге кетуге тыйым салуды қолдану қажеттілігін растайтын қылмыстық іс материалдарының шынайы көшірмелері қоса беріледі. Кіруге тыйым салуды тергеу судьясы санкциялайды немесе сот қолданады.

Тергеу барысында кәмелетке толмаған жәбірленушінің әрекеттерін қарастыруға көшейік.

Кәмелетке толмаған жәбірленушіден жауап алу.

ҚР ҚПК-нің «Жауап алу орны, уақыты мен ұзақтығы» 209-бабы негізінде Кәмелетке толмаған адамнан жауап алу тәуліктің күндізгі уақытында жүргізіледі және үзіліссіз екі сағаттан артық, жалпы алғанда күніне төрт сағаттан артық жүргізілмейді. Кәмелетке толмаған адамның қажығаны анық болған жағдайда, жауап алу осындай уақыт өткенге дейін де үзілуі мүмкін.

ҚР ҚПК 215-бабына сәйкес «кәмелетке толмаған куәдан немесе жәбірленушіден жауап алу ерекшеліктері» Он төрт жасқа дейінгі куәдан немесе жәбірленушіден жауап алуға қатысу үшін, ал сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның қалауы бойынша он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі куәдан немесе жәбірленушіден жауап алуға қатысу үшін педагог және (немесе) психолог шақырылады. Кәмелетке толмаған куәдан немесе жәбірленушіден жауап алу кезінде оның заңды өкілдері қатысуға құқылы.

Он алты жасқа дейінгі куәлар мен жәбірленушілерге олардың айғақтар беруден бас тартқаны және көрінеу жалған айғақтар бергені үшін жауаптылығы туралы ескертілмейді. Мұндай куәлар мен жәбірленушілерге процестік құқықтары мен міндеттерін түсіндіру кезінде оларға тек қана шындықты айту қажеттігі көрсетіледі. Кәмелетке толмаған куә мен жәбірленушіге оның өзінің немесе жақын туыстарының қылмыстық құқық бұзушылық жасағанын әшкерелейтін айғақтар беруден бас тарту құқығы түсіндіріледі. Жауап алу кезінде қатысып отырғандарға жауап алынып отырған адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзушылық туралы, хаттамаға енгізілуге тиіс ескертулер жасау, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеп-

тексеруді жүзеге асыратын адамның рұқсатымен жауап алынып отырған адамға сұрақ қою құқығы түсіндіріледі. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам қойылған сұрақты қабылдамауға құқылы, бірақ оны хаттамаға енгізуге және қабылдамаудың себебін көрсетуге тиіс.

Жауап алуға қатысқан мұғалімге, психологқа және заңды өкілге жауап алынатын адамның құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуы туралы хаттамада жазылған ескертулер енгізу құқығы, сондай-ақ адамның рұқсаты түсіндіріледі. сот ісі. респонденттермен сұхбаттасуға арналған сауалнама. Алдын ала тергеуді жүргізетін адам мәселені жоюға құқылы, бірақ бұл туралы хаттамаға енгізіп, даудың себебін көрсетуі керек.

Кәмелетке толмағаннан жауап алудың мақсаты - одан шындықты объективті түрде көрсететін дәлелдемелер және алдын ала тергеу барысында дәлелденетін мән-жайлар туралы жаңа ақпарат алу. Сонымен бірге қылмыстық процестің тәрбиелік рөлін, сондай-ақ қылмыстық іс жүргізу саласына түскен кәмелетке толмағанның психологиялық ыңғайсыздығын ұмытпау керек.

Сұхбатты бастамас бұрын кәмелетке толмаған жәбірленушінің ата-анасымен сұхбат жүргізіліп жатқан адам туралы түсінік алу үшін сұхбаттасу керек.

Кәмелетке толмаған жәбірленушіден жауап алудың ерекшеліктері жауап алуды дайындау және жүргізу кезінде ашылады. Сұхбат үшін орынды таңдау да маңызды. Психологтар сіздің қоғамыңыздағы кәмелетке толмаған жәбірленушімен сұхбаттасуға кеңес береді, өйткені сіздің тыныштық сіздің қоршаған ортаңызға байланысты болады.

Кәмелетке толмаған жәбірленушіден жауап алу алдын-ала тергеу органдарының функцияларын, Қазақстан Республикасының ҚК-нің негізгі ережелерін түсіндіруден әңгіме түрінде басталуы керек. Содан кейін жәбірленушінің тұрмыстық жағдайы, білімі, тұрғын үй және қаржылық жағдайы, оның күнделікті жағдайы және мектептегі үлгерімі тексеріледі.

Сұхбат жасөспірім түсінетін тілде, заңды терминологиямен сөйлеуді қиындатпай, сонымен бірге жас жәбірленуші қашықтықты сезінетіндей сөйлеуді жеңілдетпей жүргізілуі керек.

Тактиканың ішінде мыналар бар:

- тергеушінің жалпы оқиға туралы және жеке жауап алынатын адам туралы хабардар екендігінің дәлелі.

- құрылғының толық көрсеткіштері.

- жауап алу кезінде дәлелдемелерді ұсыну.

- респонденттерге эмоционалды әсер ету әдістерін қолдану.

Жасөспірім өзінің еркін әңгімесі кезінде үзілмеуі керек, өйткені ол адасуы мүмкін және мазмұндаманың тізбегі үзіледі. Жетіспейтін ақпаратты әңгіменің соңында анықтайтын сұрақтармен толтырған дұрыс.

Кәмелетке толмаған жәбірленушінің айғақтары жауап алу хаттамасына жазылады. Дыбыстық және бейнежазбаларды қосымша жазу құралы ретінде пайдалануға болады.

Қашықтықтан жауап алу

Қазақстан Республикасының ҚПК-нің 2014 жылы бейнеконференцбайланыс (қашықтықтан жауап алу) режимінде ғылыми-техникалық құралдарды пайдалана отырып жауап алу ерекшеліктерін реттейтін жаңа ереже енгізілді, онда Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 213-бабының 1-бөлігінің 3-тармағының негізінде кәмелетке толмаған немесе кәмелетке толмаған жәбірленушіден қашықтықтан жауап алу реттеледі.

Сырттай жауап алуды жүргізу туралы шешімді тергеу жүргізетін адам не өз бастамасы бойынша, не тараптардың немесе қылмыстық процеске басқа да қатысушылардың сұрау салуы бойынша, не прокурордың тапсырмасы бойынша қылмыстық процестегі іс-қимылдардың тәртібін белгіленген тәртіппен көрсете отырып қабылдайды. Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 188-бабы.

Қашықтықтан қол жеткізу үшін ғылыми-техникалық құралдар мен технологияларды пайдалану бейне мен дыбыстың тиісті сапасын, сондай-ақ ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге тиіс.

Бейнеконференция режимінде жүргізілген тергеу әрекеттерінің барысы мен нәтижелері ҚР ҚПК-нің 199-бабының талаптарына сәйкес бұйрық шығарған алдын ала тергеу органы жасаған хаттамада көрсетіледі. Қашықтықтан жауап алу журналы тергеуде қолданылған ғылыми-техникалық бейнежазба жабдықтары туралы ақпаратты қамтуы керек.

Респонденттердің хаттамаға толықтырулар мен түсініктемелер беру туралы өтініштері міндетті түрде орындалуға жатады.

Қол қойылғаннан кейін хаттама істі тергеуді жүргізетін адамға жіберіледі.

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін адамның өтініші бойынша бейне байланыс арқылы сұрауға болады, ал сыртқы түрі мен дауысы анықталмай өзгереді.

Кәмелетке толмаған жәбірленушінің куәгерлік айғақтарын сақтау

Алдын ала тергеу жүргізетін адам тергеу сот төрағасына айғақтар беру үшін прокурордың алдына өтінішхат жіберу туралы мәселе қоюға құқылы. Алдын ала тергеуді жүргізетін адам қылмыстық іс материалдарын жәбірленушінің немесе куәгердің айғақ беру қажеттілігін растайтын материалдарды ұсынады.

Ұсынылған материалдармен танысқаннан кейін прокурор 24 сағат ішінде тергеу сот төрағасына айғақтар беру үшін өтініш жіберуге шешім қабылдайды.

Тергеу сот төрағасы өтінішхатты алған күннен бастап үш күн ішінде қарайды және оның нәтижелері бойынша өтінішті қанағаттандыру немесе қанағаттандырудан бас тарту туралы дәлелді шешім шығарады. Егер сұраныс орындалса, тергеуші мүмкіндігінше тезірек сот отырысын тағайындайды және бұл туралы прокурорға, күдіктіге және оның қорғаушысына хабарлайды. Тергеу сот төрағасының өтінішхатты қанағаттандырудан бас тарту туралы шешіміне Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 107-бабына сәйкес шағым жасалды және наразылық келтірілді. Тергеу сот төрағасының өтінішхатты қанағаттандырудан бас тартуы өтінішхатты айғақтар беру үшін сотқа жіберу үшін негіздердің

болуын болжайтын, осы баптың бірінші бөлігінде көрсетілген мән-жайларға қайта шағымдануға кедергі келтірмейді.

Тергеу сот төрағасы кәмелетке толмаған жәбірленушіден куәлік беруді сұраған адамдардың, сондай-ақ мұғалімнің, психологтың және заңды өкілдердің қатысуымен жауап алады [52]. Тергеу сот төрағасының сараптамасы мен сараптамасының хаттамасы негізгі қаулы ережелеріне сәйкес жүзеге асырылады.

Басқа тергеу әрекеттерінің ерекшеліктері заңмен реттелмеген, сондықтан олар тергеу әрекеттерінің жалпы ережелеріне сәйкес жүзеге асырылады және оларды жасау кезінде кәмелетке толмаған жәбірленушінің заңды өкілі, мұғалім, психолог болады.

Осы уақытқа дейін кәмелетке толмағандарға қатысты тергеу әрекеттерін жүргізу бойынша, жауап алуды қоспағанда, іс жүзінде ешқандай зерттеу жүргізілген жоқ. Ғалымдар өз жұмыстарында даму психологиясы бойынша білімдерін қолдана отырып, кәмелетке толмағандарға қолданылатын тактика мен ережелерді сипаттайды. Алайда, психология статикалық ғылым емес, керісінше, үнемі зерттеулер жүргізіліп отырады, оның нәтижесі - жаңа мәліметтер мен жаңа әдістердің дамуы. Демек, тергеу әрекеттерін жүргізу тәртібін заң мәтініне мұқият жазудың қажеті жоқ, тек өзгеріссіз қалған факторларды ғана тіркеу қажет. Атап айтқанда, бұл кәмелетке толмағандардың психикалық процестерінің жасқа байланысты сипаттамаларына қатысты: қабылдау, есте сақтау, ойлау, зейін қою және т.б. Кәмелетке толмағандардың қатысуымен сот процестерін жүргізетін қызметкерлер тарапынан тиісті әдебиеттерді зерделей отырып, өздерінің кәсіби деңгейін үнемі жоғарылатып тұру қажет.

Сонымен қатар, балаға тергеу әрекеттерін жүргізген кезде даму психологиясы мен педагогикасы саласындағы маманның болуы, сондай-ақ осы маманның тергеу әрекеттерін жүргізу әдісі туралы алдын ала консультациясы міндетті болуы тиіс.

Бұл кең жас тобынан басқа, тергеу әрекеттерінің ерекшелігіне кәмелетке толмағанға қатысты жасалған қылмыс түрі, психикалық жарақат дәрежесі, кәмелетке толмағанның даму деңгейі және басқа да жағдайлар әсер етеді. Сондықтан, біздің ойымызша, заң шығарушы тергеу әрекетінің ұзақтығы, жиілігі және орны сияқты сыртқы белгілермен шектелуі керек. Қалған жағдайда, кәмелетке толмаған жәбірленушінің қатысуымен тергеу әрекетін жүргізетін адам даму психологиясы және педагогика маманының міндетті нұсқауларын сақтауы керек.

Кәмелетке толмағанның әрекетін тіркеу үшін техникалық құралдарды қолдану

Кәмелетке толмаған жәбірленушілердің қатысуымен тергеу әрекеттері кезінде аудио немесе бейне жазбаларды пайдаланудың пайдасына келесі жағдайлар куәландырады: [53]

Біріншіден, жәбірленушіден алынған ақпарат өте көлемді және хаттамада жәбірленушінің барлық айғақтарын дұрыс және толық көрсету өте қиын, нәтижесінде жәбірленушінің айғақтарының әртүрлі түсіндірмелері пайда болуы мүмкін.

Екіншіден, хаттама жауап алу барысын емес, оның нәтижесін көрсетеді, бұл хаттаманы тіркеуден дәлелдемелер алу процесінің барлық нюанстарын түсінуді қиындатады, бұл алынған ақпаратты объективті бағалауды қиындатады.

Үшіншіден, кәмелетке толмағандардың айғақтарының тілдік сипаттамалары бар, оларды хаттамаға түсіру қиын. Сонымен қатар, балалардың айғақтары көбінесе қиял-ғажайыпқа толы, түсініксіз өрнектерден тұрады, бірқатар құбылыстарға дұрыс баға бермейді. Мұның бәрін аудио немесе видео жазуды едәуір жеңілдететін аспаптардың оқылуын кейінгі егжей-тегжейлі талдау нәтижесінде ғана түсінуге болады.

Төртіншіден, жәбірленушінің айғақтары тек хаттамада жазылған кезде, айғақтардың өзі эмоционалды бояуы жоғалады. Эмоционалды тәжірибені білу айғақтарды, қылмыстық құқық бұзушылық кезінде жәбірленушінің мінез-құлқын бағалау, психологиялық сараптама жүргізу тұрғысынан маңызды. Сондай-ақ, видео баланың бет әлпеті мен ым-ишараларын жеткізуге көмектеседі, ол оны сөздің орнына тақырыпқа қатынасын білдіре алады.

Бесіншіден, аудио және бейне жазбалар кәмелетке толмаған жәбірленушілердің мәлімдемелерін өзгертетін немесе қабылдамайтын жағдайда қосымша дәлелдемелер көзі болып табылады, өйткені балаларға оңай ықпал етеді. Бейне демонстранци кәмелетке толмаған адамның ересек адамның әсерінен айғақтарын өзгерте алады деген қорқыныш болған кезде, кәмелетке толмаған жәбірленуші мен айыпталушы ересек адам арасындағы қарама-қайшылықты болдырмайды

Алтыншыдан, баланың айғақтары аудио немесе бейнеге неғұрлым ерте жазылса, оқиға туралы көбірек ақпарат болады. Тіркеуден бастап балаға шындыққа зиян келтіру қаупінсіз психотерапия жүргізуге болады. Кәмелетке толмаған жәбірленушінің қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде аудиожазбаны, атап айтқанда бейнежазбаны пайдалану сотқа және процестің барлық қатысушыларына, сондай-ақ алдын ала тергеу кезінде алдын ала іс жүргізуге қатысушыларға ол қабылдайтын ақпаратты алуға мүмкіндік береді. тергеу әрекетін жүргізетін адам, сондай-ақ кәмелетке толмағандардың сот процесіне қатысуын барынша азайта отырып, оларды көбірек қорғау қағидатын ескереді.

Сараптаманы өткізу мақсаты

Қазақстан Республикасы ҚПК-нің «Куәландыруды міндетті тағайындау» 271-бабына сәйкес 5-тармақта, егер қарап шыққан адамның психикалық немесе физикалық жай-күйін анықтау қажет болса, куәландыруды тағайындау және жүргізу міндетті болып табылады делінген. жәбірленуші, іс бойынша куәгер, оның істің мән-жайларын дұрыс қабылдау және олар туралы айғақ беру

қабілетіне күмән болған кезде. Осы себептер бойынша кәмелетке толмаған жәбірленушіге қатысты амбулаториялық сот-психиатриялық сараптама жүргізіледі. Егер сарапшы стационарлық сот-психиатриялық сараптама жүргізбей және затты стационарлық сараптамаға орналастырмай қорытынды беру мүмкін еместігін анықтаса, онда қылмыстық іс бойынша белгіленген тәртіппен стационарлық сот-психиатриялық сараптама тағайындалады.

Кәмелетке толмаған жәбірленушіге психикалық жағдай бойынша сот-психологиялық сараптама тағайындалған жағдайда, сараптама жүйке-психикалық стресстің күйін, жеке тұлғаның эмоционалдық күйзелісін және осы күйлердің олардың мінез-құлқына әсерін анықтауға бағытталған.

Тендерлік сарапшылар комиссиясына келесі сұрақтар:

- жасөспірімнің дамуында осы жастағы нормадан ауытқулар бар ма?
- егер олар психикалық аурудан туындамаса, қандай ауытқуларға байланысты?
- жасөспірімнің нақты дамуы қай жасқа сәйкес келеді?
- жасөспірім өзіне жасалған әрекеттің мағынасын толық түсінбеді деп айта аламыз ба?

Тергеу жүргізу аяқталғаннан кейін ҚР ҚПК 294-бабының "тергеу әрекеттерінің аяқталғаны туралы хабарламаны және қылмыстық іс материалдарымен танысуға өзінің құқығын түсіндіруді" негізінде тергеу жүргізетін адам қылмыстық істерде жәбірленуші баланың мүдделерін білдіретін тарапқа кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттың, өңірлік және ұқсас соттардың карауына жатқызылған тиісті құқықтық рәсімді түсіндіруге тиіс.

Кәмелетке толмаған жәбірленушіні алдын ала тергеу жүргізетін адамның қылмыстық іс материалдарымен таныстыруы туралы Кәмелетке толмаған адам, оның заңды өкілі немесе педагог қол қойған хаттама жасалады.

Қорыта келгенде, бүгінгі таңда жауап алуды қоспағанда, кәмелетке толмағандардың қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу бойынша зерттеулер іс жүзінде жоқ. Ғалымдар өз еңбектерінде жас психологиясы туралы білімді қолдана отырып, кәмелетке толмағандарға қолданылатын тактикалар мен ережелерді сипаттайды. Алайда, психология статистикалық ғылым емес, керісінше, тұрақты зерттеу орны бар, оның нәтижесі жаңа мәліметтер мен жаңа әдістерді әзірлеу болып табылады.

Заңнамада кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша іс жүргізудің арнайы қағидалары көзделген. Бұл нормалар жасалған қылмыстың мән-жайларын жан-жақты тергеудің және кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін күшейтілген қорғаудың қосымша кепілдіктері мен тетіктерін, сондай-ақ халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларын көздейді.

2.2 Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы қылмыстық процесінде кәмелетке толмаған куәгерлер мен жәбірленушілерден жауап алудың психологиялық негіздері

Қазіргі таңда қылмыстық процестің шеңберінде кәмелетке толмаған куәгерлер мен жәбірленушілерден жауап алу мәселесі өзекті болып отыр. Бұл туралы көптеген заңгер-ғалымдар, педагог-психологтар өз еңбектерінде жазып келеді.

Мәселен, монографиялық деңгейде кәмелетке толмаған куәгерлер мен жәбірленушілерден жауап алу тактикасына тек Л. Каневский, О. Скичко сынды кейбір криминологтар назар аударды [54, 36 б.]. Шын мәнінде олар криминологияда «қара тесік» немесе «ақ дақты» құрайды. Осыған байланысты, мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалармен сұхбаттасу кезінде тәжірибешілер жасөспірімдерге арналған ғылыми ұсыныстарды қолдануға мәжбүр болады, бұл тактикалық қателіктерге әкеледі.

Үлкен Совет Энциклопедиясы жасөспірімнің келесі кезеңдерін анықтайды [56]:

- нәресте - бір жасқа дейін
- мектепке дейінгі мекеме (ясли) - бір жастан 3 жасқа дейін,
- мектепке дейінгі - 3 жастан 7 жасқа дейін,
- бастауыш мектеп - 7 жастан 12 жасқа дейін,
- орта мектеп (жасөспірім) - 12 жастан 14 жасқа дейін,
- орта мектеп (ерте жасөспірім) - 14-тен 17 жасқа дейін.

Психологиялық ғылымда педагогикалық тәжірибені қорыту негізінде кәмелетке толмаған адамдардың алты топтық тобы жиі бөлінеді (А.Белкин, П. Гальперин, А. Запорожец, С. Карпова, Л. Выготский, В.Мухина, В. Моргун, Н.Ткачева, Е. Рогова және басқалар) [57], [58], [59], [60], [61], [62]:

- сәби кезі - туғаннан бір жасқа дейінгі;
- ерте балалық шақ - бір жастан үш жасқа дейін;
- мектепке дейінгі жас - 3-тен 6-7 жасқа дейін;
- бастауыш мектеп жасында - 6-7-ден 11-12 жасқа дейін;
- жасөспірім - 11-12 жастан 14-15 жасқа дейін;
- ерте жастық шақ - 14-15-тен 17-18 жасқа дейін.

Сот сарапшылары кәмелетке толмағандарды жеке жас топтарына жіктеуге қатысты ортақ пікірге келе алмады. Кәмелетке толмағандардың жіктелуінің мазмұнын түсінуде мұқият зерттеуге және қолдауға лайықты екі бағыт бар.

Бірінші бағыт 18 жасқа толмаған қылмыстық процеске қатысушылардың келесі бөлінуінен тұрады:

- бірінші топ - кәмелетке толмағандар;
- екінші топ - кәмелетке толмағандар (О.Волохова, Л. Драпкин, Я. Комиссарова, Е. Центров және т.б.) [63], [64], [65], [66].

Екінші бағыт - кәмелетке толмағандарды олардың психологиялық ерекшеліктері мен жас ерекшеліктеріне байланысты топтарға бөлу (П.Баранов, В.Курбатов, А. Закатов, М.Коченов, Н. Осипова, Н.Корнеева, С. Ордынский, С.Розенблит, Н. Шурухнов және басқалары) [67], [68], [69], [70], [71]:

- мектепке дейінгі жастағы балалар (3-тен 7 жасқа дейін);
- бастауыш мектеп жасындағы балалар (7-ден 11 жасқа дейін);
- орта мектеп жасындағы балалар (11-ден 14 жасқа дейін);
- жоғары мектеп жасындағы балалар (14-тен 18 жасқа дейін).

Төменде кәмелетке толмағандардан жауап алу тактикасы құрылатын, тергеушінің мінез-құлық бағыты таңдалатын белгілі бір топтардың балаларының психологиялық ерекшеліктерін қарастырайық.

3 жастан 7 жасқа дейінгі мектеп жасына дейінгі балалар. Өздеріңіз білетіндей, 4-5 жасқа дейінгі балалар заттардың пішінін дәл қабылдайды (үшбұрыш, шаршы және т.б.). 5-6 жасқа дейін олар қызыл, көк, жасыл және сары түстерді ажырата алады, түстерді анықтауда қиындықтар негізінен күлгін, қызғылт және басқалардан туындайды.

Мектеп жасына дейінгі балалар қоршаған шындықты ұғына алады, есте сақтайды және ауызша сөйлеу кезінде көрген оқиғаны логикалық түрде жеткізе алады. Алайда, олар әлі күнге дейін себеп-салдар байланыстарын нашар түсінеді, оқиғаны тұтастай емес, тек жеке фактілерді, оның екінші жақтарын ғана қабылдайды [72, 145 б.]. Бұл жастағы балаларда сөздік қоры аз, ал бала көптеген сөздерді олардың мағынасын түсінгенімен қолданбайды. Сонымен қатар, балалар кейбір сөздерді дәл мағынасында емес, оны отбасында немесе айналасындағы достар арасында әдетке айналдырады. Тәуелсіз тарихтағы объект туралы ақпаратты көбейтуге қарағанда, оларға бірдеңе анықтау оңайырақ. 5 жасқа дейін мектеп жасына дейінгі балалар үшін өз бетінше әңгіме құрастыруға болады. Егер бала жауап алудың тақырыбын түсінсе, одан жауап алуға болады.

7 жастан 11 жасқа дейінгі бастауыш мектеп жасы. Балалар ойлауда және сөйлеуде терең өзгерістерге ұшырайды, олардың сөздік қоры айтарлықтай байиды. Не болып жатқанын түсіндіру мүмкіндігі пайда болады, дәйекті логикалық презентация дағдылары қалыптасады. Көлемі ұлғаяды, қабылдау сапасы жақсарады, бұл оның бөлшектерінің жоғарылауымен көрінеді. Қиял неғұрлым шынайы және бай болады.

М. Коченов пен Н.Осипова дұрыс атап өткендей, «8-10 жастағы балалармен қарым-қатынаста, олармен әңгіме барысында олардың борыш сезіміне, адамның адал және шыншыл болуы керектігін түсінуге жүгінуге болады» [69].

9-10 жасқа дейін сіз естігендеріңізді немесе көргендеріңізді сәтті еске түсіре аласыз, оқиғаны қалпына келтіресіз және оның мәнін баса аласыз. Бастауыш мектеп жасындағы балалар көбінесе заттардың кеңістіктегі орналасуын сипаттауда қиналады (мысалы, олар «сол» және «оң» ұғымдарын шатастырады). Не болып жатқанын сипаттағанда балалар көбінесе салыстыруға

жүгінеді, сондықтан бұл салыстырулар салыстырмалы және нақты емес екенін есте ұстаған жөн. Сонымен қатар, балалар уақыт интервалдары мен арақашықтықтарын бағалауда жиі қателіктер жібереді. Тек 9-10 жасқа дейін олар ересек өлшемдегі кеңістікті дұрыс бағалай бастайды, бірақ олар әлі де қателіктер жібереді және өз тұжырымдарында тұрақты болмайды. Осы жастағы балалар ересектерге еліктеуге тырысады, соның нәтижесінде олар ұсынушылықтың жоғарылауымен сипатталады. Сонымен қатар, олар әрдайым өздері көрген заттарды сипаттай алмайды, бірақ олар оларды жақсы таниды, сондықтан жауап алу барысында бұл объектілерді баланың жадын тірілтуге болатындығын көрсетуге болады.

Орташа мектеп жасы 11-ден 14 жасқа дейін. Бұл жастағы балалар балалық шақтарын аяқтап, жастық шақтарын бастайды. Адам өмірінің бұл кезеңі өзіндік сана-сезімнің өсетіндігімен, өзін-өзі бекітудің пайда болуымен, парыз, жауапкершілік сезімі, қарым-қатынасқа деген қажеттіліктің пайда болуымен, сондай-ақ белгілі бір қасиеттерімен (эмоционалдылық, тәкаппарлық, осалдық және т.б. сипатталады) өткір болады.

А. Закатов өтпелі жастағы балалардың психикасының жас ерекшеліктерін, қиялдауға бейімділік және ересектердің беделіне деген сенім сияқты, кәмелетке толмағандардың қатысуымен тергеу әрекеттерінің нәтижелерін бағалау кезінде ескеру қажет. «Олардың эмоционалды өмірі өте тұрақсыз, бұл жыныстық жетілуге тән ми қыртысы мен субкортекстік функциялары, бірінші және екінші сигнал беру жүйелері арасындағы уақытша дисгармониямен түсіндіріледі» [68].

Жасөспірімдер ересектерге еліктеуге тырысады, бірақ олардың жасына байланысты әрдайым адамдардың іс-әрекетін дұрыс қабылдай бермейді. Сондықтан жасөспірімдердің ересектердің заңсыз және азғындық әрекеттерін мақұлдауы сирек емес. Көбінесе жасөспірімдер көптеген құбылыстарды толық емес және дұрыс қабылдамайды. Алайда, олар кейде ересектер назар аудармайтын бөлшектерді еске түсіреді. Жауап алу кезінде біз есте сақтаудың баяу қозғалатын реминисценциясы туралы ұмытпауымыз керек [73, 52 б.].

Осыған байланысты, қайталап жауап алған кезде, кәмелетке толмаған алғашқы жауап алу кезінде талқыландырылған ақпаратты есіне түсіріп, толықтыра алады.

14-тен 18 жасқа дейінгі жоғары мектеп жасы. Осы жастағы кәмелетке толмағандарда жеке қасиеттер мен психикалық процестердің қалыптасуы аяқталады және олар ересек адамға тән нәрселерге жақындайды. Бұл жас тобына тәуелсіздікке ұмтылу, олардың қабілеттері мен мүмкіндіктерін асыра сілтеу, белсенділік пен қозғалыстың жоғарылауы тән [71].

Кәмелетке толмағандардың эмоционалды сезімталдығының жоғарылағанын есте ұстаған жөн, сондықтан жауап алу кезінде тергеушінің өте сыпайы үнін сақтау керек. Арнайы терминдерді қамтитын сұрақтарды қою кезінде оларды тергеуші жауап алынатын адамға түсінікті түрде түсіндіреді.

Сіз тергеушінің қатысуымен ата-анасына немесе мұғалімге жеке сұрақтар қоя аласыз. Кәмелетке толмаған адамды қорқытып, оқшаулай алатын тергеушіден жауап алу кезінде ресми болуға жол берілмейді. Кәмелетке толмаған адамның нәзік және ұялшақ адам екенін біле отырып, тергеуші онымен сөйлесуі, оны қызықтыратын тақырыптар бойынша сөйлесуі керек. Жалпы алғанда, жауап алу құпия әңгіме түрінде өтуі керек. Көп жағдайда жас балалардан зорлық – зомбылық туралы істер бойынша (зорлау, азғындық әрекеттер жасау), сирек-қарақшылық, және басқа да қылмыстар туралы істер бойынша жауап алынады.

Егер жас куәгерлер мен жәбірленушілердің сұхбаттары дұрыс ұйымдастырылып, жүргізілсе, олар тергеудің сәттілігін қамтамасыз ететін толық және нақты айғақтар бере алады.

«Комсомольская правда» газетінде сипатталған мысалды қарастырайық (2013. 23 қазан).

21 қыркүйекте белгісіз ер адам мектептен қайтып келе жатқан қызға шабуыл жасады: алдымен оны пышақпен қорқытып, ол алтын бұйымдарын алып, содан кейін оған зорлық-зомбылық көрсетті. Шабуыл құрбаны тәртіп сақшыларына үлкен көмек көрсеткенін атап өткен жөн. Ол зорлық-зомбылықтан аман қалғанына қарамастан, ол сол қорқынышты күндегі оқиғаларды өте дәл айтты және шабуылдаушыны егжей-тегжейлі сипаттады. Ол тергеушілерге ер адамның темекі тұқылын қайда тастағанын айтты - бұл дәлелдер оның жеке басын анықтауға көмектесті. Оқиға орнында темекінің тұтқасы және биологиялық шығу тегі тәркіленді. Заттай дәлелдемелер дұрыс оралған, бұл келешекте кінәлінің гендік профилін анықтауға мүмкіндік берді. Балаға психикалық жарақат беруден қорқу, сондай-ақ балалардың психологиялық мүмкіндіктерін, қабылданған оқиғаларды дұрыс жаңғырту қабілеттерін дұрыс бағаламау, кейде балалардан жауап алуға немесе олардан уақтылы жауап алуға құлықсыздыққа әкеледі. Сонымен, қылмыстық істі тергеу барысында ерлі-зайыптылар арасындағы кісі өлтірумен аяқталған жанжалдың жалғыз куәгері жәбірленушінің қызы (5 жаста) екені анықталды. Алайда ұзақ уақыт бойына қыз тергеудің назарынан тыс қалды. Қылмыстан кейін бір айдан кейін, айыпталушының бұрын айғақ беруден бас тартқандығының әсерінен ол ақыры жауап алынды. Бала тергеуге құнды ештеңе айта алмады. Сот - психологиялық сараптама уақыт қыздың қылмыс жасағаннан кейінгі алғашқы күндері анықталуы мүмкін естеліктерді өшіргенін анықтады [69].

Қарастырылып отырған кәмелетке толмағандардың топтарының психикалық ерекшеліктерін ескере отырып, қылмыстық процестегі «кәмелетке толмаған» терминін 12 жасқа толмаған адам деп түсіну керек сияқты. 11 жастан 14 жасқа дейінгі орта мектеп жасындағы балалар жасөспірім болып саналатыны дұрысырақ, ал 11 жасқа дейінгі балалар кәмелетке толмаған. Кәмелетке толмағандардың ақыл-ой қабілеті 12-ден 18 жасқа дейінгі жасөспірімдерге қарағанда аз болатындығын ескеру қажет. Олар сапада ерекшеленеді, бірақ бұл

олардың көрсеткіштері жасөспірімдердің көрсеткіштерінен «нашар», толық және дәл емес дегенді білдірмейді.

Тәжірибеші маман жас куәгерлер мен жәбірленушілермен сұхбатты ұйымдастыруға және өткізуге ерекше назар аударуы керек.

Кәмелетке толмағандар мен жасөспірімдерден жауап алу тактикасы айтарлықтай ерекшеленеді.

Қорыта келгенде, осыған байланысты тергеушілерге біліктілікті арттыру курстарында жас куәгерлер мен жәбірленушілерден сұхбат алу бойынша мамандандырылған тренинг өткізу қажет.

2.3 Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы қылмыстық процесінде кәмелетке толмаған жәбірленушінің айғақтарын бекіту

Тергеу және сот тәжірибесін талдау дәлелдемелерді қалыптастыру әр түрлі ақпаратты бекітуге негізделгенін көрсетеді.

Бекітудің ғылыми негізі - осы жолмен алынған білімді анықтау, сақтау, жинақтау және пайдалану - тергеу іс-әрекетінде тергеу тәжірибесінде жүзеге асырылады. Оның үстіне, Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 123-бабы негізінде іс жүзіндегі нақты деректер процестік әрекеттердің хаттамаларында тіркелгеннен кейін ғана дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Кәмелетке толмағандар өздерінің жас ерекшеліктеріне байланысты қосымша құқықтық қорғауды қажет ететін ереже кәмелетке толмағандар үшін арнайы белгіленген кепілдіктер жүйесі арқылы ғана күшіне енеді [74, 78 б.].

Ересектерге берілетін кепілдіктердің кәмелетке толмағандарға да қатысты болуы сөзсіз. Жәбірленушілерде материалдық және процессуалдық мүдделер ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік мүдделер де бар, яғни қылмыстық іс жүргізу процедурасы олардың Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарында бекітілген құқықтары мен бостандықтарын бұзбайды. Сондықтан, бұл мақалада кәмелетке толмаған жәбірленушіден оның жас ерекшеліктері мен процедуралық мәртебесін ескере отырып алынған мәліметтерді жазудың ескі және жаңа тәсілдеріне назар аударылады.

Қазақстан Республикасының ҚПК кәмелетке толмаған жәбірленушінің құқықтық мәртебесінде жасына байланысты кемсітуге жол бермейді. Алайда, процеске әр түрлі жастағы кәмелетке толмағандардың құрбаны ретінде қатысу мүмкіндігі заң шығарушымен ескеріліп, кәмелетке толмағандарға тағайындалған құқықтар мен міндеттер аясында көрінуі керек. Кәмелетке толмағандардың қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізудің арнайы ережелері процестің кәмелетке толмағандарға қатысты психикалық әсерін минимизациялауға бағытталған кепілдеме ретінде қызмет етуі керек [75, 67 б.].

Қазақстан Республикасы ҚПК жауап алуды уақытша шектеу туралы қолданыстағы және бекітілген нормалары баланың зейінін ұстап қалу және өзінің психикалық әлеуетін белсенді пайдалану ақыл-ой қабілетін ескермейді.

Баланың психикасының ерекшеліктері ҚПК-нің кәмелетке толмаған жәбірленушінің қатысуымен қайталама тергеу әрекеттеріне, баланың сот процесінде міндетті түрде болуына жол беретін ережелерінде ескерілмейді.

Сот талқылауы кәмелетке толмағанның психикасына қосымша ауыртпалық болғандықтан, ол іс жүзінде ол үшін тергеу әрекеттерін қайталау болып табылады, сондықтан сот процесіне кәмелетке толмаған жәбірленушінің қатысуын барынша азайту қажет. Баланың сот талқылауына қатысу қажеттілігін сот даму психологиясы мен педагогикасы саласындағы маманның пікірі негізінде анықтауы керек деп санаймыз.

Сол сияқты, кәмелетке толмаған жәбірленушінің қатысуымен текетірес өткізу туралы мәселе шешілуі керек, өйткені бұл тергеу әрекеті психология тұрғысынан ең қиын және баланың психикалық жағдайына елеулі әсер етуі мүмкін. Кәмелетке толмаған жәбірленушіден жауап алу.

ҚПК-тің 209-бабы негізінде кәмелетке толмаған адамнан жауап алу тәуліктің күндізгі уақытында жүргізіледі және үзіліссіз екі сағаттан артық, жалпы алғанда күніне төрт сағаттан артық жүргізілмейді. Кәмелетке толмаған адамның қажығаны анық болған жағдайда, жауап алу осындай уақыт өткенге дейін де үзілуі мүмкін.

Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 215-бабына сәйкес он төрт жасқа дейінгі куәдан немесе жәбірленушіден жауап алуға қатысу үшін, ал сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның қалауы бойынша он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі куәдан немесе жәбірленушіден жауап алуға қатысу үшін педагог және (немесе) психолог шақырылады. Кәмелетке толмаған куәдан немесе жәбірленушіден жауап алу кезінде оның заңды өкілдері қатысуға құқылы.

Он алты жасқа дейінгі куәлар мен жәбірленушілерге олардың айғақтар беруден бас тартқаны және көрінеу жалған айғақтар бергені үшін жауаптылығы туралы ескертілмейді. Мұндай куәлар мен жәбірленушілерге процестік құқықтары мен міндеттерін түсіндіру кезінде оларға тек қана шындықты айту қажеттігі көрсетіледі. Кәмелетке толмаған куә мен жәбірленушіге оның өзінің немесе жақын туыстарының қылмыстық құқық бұзушылық жасағанын әшкерелейтін айғақтар беруден бас тарту құқығы түсіндіріледі.

Жауап алу кезінде қатысып отырғандарға жауап алынып отырған адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзушылық туралы, хаттамаға енгізілуге тиіс ескертулер жасау, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның рұқсатымен жауап алынып отырған адамға сұрақ қою құқығы түсіндіріледі. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам қойылған сұрақты қабылдамауға құқылы, бірақ оны хаттамаға енгізуге және қабылдамаудың себебін көрсетуге тиіс.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам бұл мәселені алып тастауға құқылы, бірақ оны хаттамаға енгізіп, қарсылық білдіру себебін көрсетуі керек. Кәмелетке толмағаннан жауап алудың мақсаты - одан

шындықты объективті түрде көрсететін дәлелдемелер, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеу барысында дәлелденетін мән-жайлар туралы жаңа мәліметтер алу. Сонымен бірге қылмыстық процестің тәрбиелік рөлін, сондай-ақ қылмыстық іс жүргізу саласына түскен кәмелетке толмаған адамның психологиялық ыңғайсыздығын ұмытпау керек. Әңгімелесуге кіріспес бұрын, кәмелетке толмаған жәбірленушінің ата-анасымен сұхбат жүргізілетін адам туралы түсінік болу үшін әңгімелесу керек.

Кәмелетке толмаған жәбірленушіден жауап алудың ерекшеліктері жауап алуды дайындау және жүргізу кезінде ашылады. Сұхбат алаңын таңдау да маңызды.

Психологтар кәмелетке толмаған жәбірленушіден оның тұрғылықты жерінде жауап алуға кеңес береді, өйткені оның тыныштығы қоршаған ортаға байланысты болады. Кәмелетке толмаған жәбірленушіден жауап алу алдын-ала тергеу органдарының функцияларын, Қазақстан Республикасының ҚК-нің негізгі ережелерін түсіндіруден әңгіме түрінде басталуы керек.

Содан кейін жәбірленушінің өмірі, тәрбиесі, тұрғын үйі және материалдық жағдайы, оның күнделікті ортасы, мектептегі оқу үлгерімі нақтыланады.

Сұхбат жасөспірім түсінетін тілде, заңды терминологиямен сөйлеуді қиындатпай, сонымен қатар кәмелетке толмаған жәбірленуші қашықтықты сезінуі үшін оның сөйлеуін жеңілдетпей жүргізілуі керек.

Тактикалық әдістердің ішінде келесілерді ажыратуға болады

- тергеушінің жалпы оқиға туралы және жеке жауап алынатын адам туралы хабардарлығын көрсету;
- айғақтар туралы мәліметтер;
- жауап алу кезінде дәлелдемелерді ұсыну;
- жауап алынатындарға эмоционалды әсер ету әдістерін қолдану.

Жасөспірімге оның еркін әңгімесі кезінде кедергі келтірмеу керек, өйткені ол адасып кетуі мүмкін, және мазмұндаманың кезектілігі бұзылады. Жетіспейтін ақпаратты әңгіменің соңында анықтайтын сұрақтармен толтырған дұрыс.

Қашықтықтан жауап алу. 2014 жылғы ҚР ҚПК-да бейнеконференция (қашықтықтан жауап алу) режимінде ғылыми-техникалық құралдарды пайдалана отырып жауап алуды жүргізу ерекшеліктерін регламенттейтін жаңа ереже енгізілді, онда ҚР ҚПК-ның 213-бабы 1-бөлігінің 3-тармағының негізінде кәмелетке толмаған немесе кәмелетке толмаған жәбірленушіден қашықтықтан жауап алуды жүргізу регламенттеледі.

Қашықтықтан жауап алу келесі жағдайларда жүзеге асырылады:

- адамның денсаулық жағдайы немесе өзге де дәлелді себептер бойынша қылмыстық істі тергеп-тексеру (қарау) орны бойынша қылмыстық процесті жүргізетін органға тікелей келу мүмкіндігінің болмауы;
- адамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігі;

- кәмелетке толмаған немесе кәмелетке толмаған куәгерден, жәбірленушіден жауап алу;
- сотқа дейінгі тергеу, істі қарау мерзімдерінің сақталуын қамтамасыз ету қажеттілігі;
- жауап алу қиын немесе негізсіз шығындармен байланысты болады деп айтуға негіз бар болса.

Қазақстан Республикасының ҚПК-нің 188-бабы бойынша. Қашықтықтан жауап алу туралы шешімді анықтаманы жүзеге асыратын адам өз бастамасы бойынша немесе тараптардың немесе қылмыстық процеске қатысушылардың басқа да өтініштері бойынша немесе прокурордың нұсқауы бойынша процедураны көрсете отырып, бапта белгіленген тәртіппен қабылдайды.

Қашықтықтан сұрау салу үшін ғылыми-техникалық құралдар мен технологияларды пайдалану бейне мен дыбыстың тиісті сапасын, сондай-ақ ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуі керек. Бейнеконференция режимінде жүргізілетін тергеу әрекетінің барысы мен нәтижелері Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 199-бабының талаптарына сәйкес тапсырманы орындайтын алдын ала тергеу органы жасаған хаттамада көрсетіледі. Қашықтықтан жауап алу хаттамасында олардың көмегімен тергеу әрекеті жүргізілетін ғылыми-техникалық бейнежазба құралдары туралы мәліметтер болуға тиіс. Жауап алынатын адамның хаттамаға толықтырулар мен нақтылаулар енгізу туралы талаптары міндетті түрде орындалуға жатады.

Хаттамаға қол қойылғаннан кейін ол істі тергеуді жүргізетін адамға жіберіледі. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін адамнан оның өтініші бойынша бейнебайланыс арқылы, сыртқы келбеті мен дауысы өзгеріп, танудан басқа жауап алуға болады.

Кәмелетке толмаған жәбірленушінің айғақтарын тапсыру.

Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы қылмыстық-процестік кодексінің тағы бір жаңа ерекшелігі Қазақстан Республикасының ҚПК-нің 217-бабы «Тергеу судьясының жәбірленушіден, куәдан жауап алу ерекшеліктері (айғақтарды сақтауға қою) жауап алу ерекшеліктері» болып табылады, ол травматикалық әсерді жою үшін кәмелетке толмаған жәбірленушілерден кейіннен жауап алуды болдырмайды. Тергеу әрекеттерін қайталау, бір жағынан, іс жүргізудің қажеттілігі болып табылады және істің нақты мән-жайларын анықтауға бағытталған. Екінші жағынан, жәбірленушіге, әсіресе, кәмелетке толмағанға қайталану жағымсыз фактор болып табылады, өйткені бұл оны қайтадан психикалық жарақат алған оқиғаларға қайта оралуға мәжбүр етеді. Демек, бұл норма қылмыстық-процестік процедурасына ақылға қонымды және уақытында енгізілді.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізетін адам прокурордың алдында тергеу сот төрағасына айғақ беру туралы өтінішхатты жіберу туралы мәселені көтеруге құқылы. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізетін адам қылмыстық істің материалдарын жәбірленушінің немесе куәгердің айғақтарын сақтау қажеттілігін растайтын құжаттармен ұсынады. Ұсынылған материалдармен

танысқаннан кейін прокурор 24 сағат ішінде тергеу сот төрағасына айғақ беру туралы өтінішхат жіберу туралы шешім шығарады.

Тергеу сот төрағасы өтінішхатты алған сәттен бастап үш күн ішінде қарайды және оның нәтижелері бойынша өтінішті қанағаттандыру туралы немесе оны қанағаттандырудан бас тарту туралы дәлелді шешім шығарады. Егер өтініш қанағаттандырылса, тергеу сот төрағасы жауап алу уақытын тезірек тағайындайды, ол туралы прокурорға, күдікті және қорғаушы ретінде іске қатысатын оның адвокаты хабардар етіледі. Тергеу сот төрағасы өтінішті қанағаттандырудан бас тарту туралы қаулысына Қазақстан Республикасының ҚПК-нің 107-бабына сәйкес шағым және наразылық келтірілді. Тергеу сот төрағасының өтінішті қанағаттандырудан бас тартуы өтінішті сотқа айғақ үшін жіберуге негіздердің бар екендігін көрсететін мән-жайлар болған кезде екінші рет шағымдануға кедергі болмайды.

Тергеу сот төрағасы кәмелетке толмаған жәбірленушіден айғақтар беру туралы өтініш білдірген адамдардың, сондай-ақ педагогтің, психологтың және заңды өкілдердің қатысуымен жауап алады. Тергеу сот төрағасы жауап алуды және жауап алу хаттамасын негізгі сот талқылауының ережелеріне сәйкес жүргізеді.

Бүгінгі таңда кәмелетке толмағандардың қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу бойынша, жауап алуды қоспағанда, іс жүзінде ешқандай зерттеу жүргізілмеген. Өз еңбектерінде ғалымдар даму психологиясының білімдерін қолдана отырып, кәмелетке толмағандарға қолданылатын тактика мен ережелерді сипаттайды [76].

Алайда, психология статикалық ғылым емес, керісінше, үнемі зерттеулер жүргізіліп отырады, оның нәтижесі - жаңа мәліметтер мен жаңа әдістердің дамуы. Сондықтан тергеу әрекеттерін жүргізу тәртібін заң мәтініне мұқият жазудың қажеті жоқ, өзгеріссіз қалған факторларды ғана есепке алу қажет.

Атап айтқанда, бұл кәмелетке толмағандардың психикалық процестерінің жас ерекшеліктеріне қатысты: қабылдау, есте сақтау, ойлау, зейін және т.б.

Кәмелетке толмағанның қатысуымен сот ісін жүргізетін лауазымды адамдар тарапынан тиісті әдебиеттерді зерделеу арқылы кәсіби деңгейін үнемі жоғарылату талап етіледі. Сонымен қатар, кәмелетке толмағанның тергеу әрекеттері кезінде даму психологиясы мен педагогикасы саласындағы маманның болуы міндетті болып, сонымен қатар тергеу әрекеттерін жүргізу әдісі бойынша іс жүргізетін адамның осы маманымен алдын-ала кеңес алу қажет. Бұл кең жас ауқымынан басқа, тергеу әрекеттерінің ерекшелігіне кәмелетке толмағанға қатысты жасалған қылмыс түрі, психикалық жарақат дәрежесі, кәмелетке толмағанның даму деңгейі және басқа жағдайлар әсер етеді.

Сондықтан, біздің ойымызша, заң шығарушы тергеу әрекетінің ұзақтығы, қайталануы және оның орны сияқты сыртқы белгілерімен шектелуі керек. Барлық басқа қатынастарда кәмелетке толмаған жәбірленушінің қатысуымен

тергеу әрекетін жүргізетін адам жас ерекшелігі психологиясы және педагогика маманының міндетті нұсқауларын орындауы керек.

Қылмыстық-процестік заңының жалпы ережелеріне сәйкес тергеу әрекеттерінің нәтижелерін тіркеудің негізгі әдісі, біз жоғарыда атап өткендей, хаттамалау болып табылады. Жазудың бұл түрі ең көп таралған, бұл кейбір жазушыларды жазба туралы дәлелдерді жазудың негізгі формасы ретінде айтуға мәжбүр етті.

Вербалды бекітудің таралуы бірнеше себептермен түсіндіріледі.

Біріншіден, бұған барлық тергеу және кейбір басқа процессуалдық әрекеттердің хаттамаларын жасауға міндеттейтін заң шығарушының позициясы ықпал етеді.

Тіркелген процестік әрекеттерінің сипатына сүйене отырып, хаттамаларды екі топқа бөлу ұсынылады:

- дәлелдемелер жинауға бағытталған тергеу әрекеттерінің хаттамалары;
- тиісті процессуалдық кепілдіктердің орындалуын куәландыратын хаттамалар.

Екіншіден, бұл олардың вербалды сипаттамасымен ұсталуы мүмкін бекіту объектілерінің алуан түрлілігіне байланысты.

Оларға мыналар жатады:

- мәлімдемелер, дәлелдер мен түсініктемелер; әрекеттер мен процестер;
- материалдық түзілімдер, олардың белгілері, қасиеттері мен жағдайы
- адамдар, мәйіттер, жануарлар, заттар, құжаттар, жиһаздар, көлік құралдары және т.б.

Алайда, қылмыстық-процестік заңының жаңалықтары қылмыстық процесте техникалық құралдарды қолдануды едәуір кеңейтті.

Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 123-бабының 11-бөлігіне сәйкес Дәлелдемелерді бекіту үшін хаттамалар жасаумен қатар дыбыс-, бейнежазба, кино-, фототүсіру, бедерлер, баспа-таңбалар, жоспарлар, схемалар дайындау және ақпаратты түсіріп алудың басқа да тәсілдері қолданылуы мүмкін.

Тергеу әрекетіне немесе сот талқылауына қатысушының дәлелдемелерді бекітудің көрсетілген тәсілдерін қолданғаны туралы пайдаланылған ғылыми-техникалық құралдардың техникалық сипаттамалары келтіріле отырып, тиісінше тергеу әрекетінің хаттамасында немесе сот отырысының хаттамасында белгі жасалады. Төмендегі мән-жайлар кәметке толмаған жәбірленушілердің қатысуымен тергеу әрекеттері кезінде аудио немесе бейне жазбаларды пайдаланудың пайдасын көрсетеді.

Біріншіден, жәбірленушіден алынған ақпарат өте көлемді және жәбірленушінің барлық айғақтарын хаттамада дұрыс және толық көрсету өте қиын, нәтижесінде жәбірленушінің айғақтарының әртүрлі түсіндірмелері пайда болуы мүмкін.

Екіншіден, кәмелетке толмағандардың, әсіресе кәмелетке толмағандардың айғақтарында сөйлеу ерекшеліктері бар, оларды хаттамаға түсіру қиын.

Сонымен қатар, балалардың айғақтары көбінесе қиялға толы, олар түсінбейтін өрнектерді қамтиды, бірқатар құбылыстарға дұрыс баға бермейді.

Мұның бәрін дыбыстық немесе бейнежазбаға түсіруді едәуір жеңілдететін аспаптардың оқылуын кейінгі егжей-тегжейлі талдау нәтижесінде ғана түсінуге болады.

Үшіншіден, жәбірленушінің айғақтары тек хаттамада жазылған кезде, айғақтардың өзі эмоционалды бояуы жоғалады.

Эмоционалды тәжірибені білу айғақтарды, қылмыстық құқық бұзушылық кезінде жәбірленушінің мінез-құлқын бағалау, психологиялық сараптама жүргізу тұрғысынан маңызды.

Бейне сонымен қатар баланың бет әлпеті мен ым-ишараларын жеткізуге көмектеседі, ол оны тақырыпқа қатынасын білдіру үшін сөздің орнына қолдана алады.

Қорыта келе, кәмелетке толмаған жәбірленушінің айғақтарын әртүрлі тәсілдермен бекіту сотқа дейінгі іс жүргізуді жүргізетін адам қабылдаған ақпаратты алуға мүмкіндік береді, сонымен қатар кәмелетке толмағандардың процеске қатысуын азайту арқылы оларды қорғауды арттыру принципін жүзеге асыруға мүмкіндік береді

2.4 ТМД елдерінде кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен куәгерлердің қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу ерекшеліктері

Ресей Федерациясында кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен куәгерлердің қатысуымен тергеу әрекеттерін өндірудің ерекшеліктерін қарастырайық.

Ресей Федерациясының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 42 және 56 - баптары жәбірленуші мен куәгердің құқықтары мен міндеттерін ашады. 28.12.2013 по 432-ФЗ Федералдық Заңымен тергеу барысында осы сапада әрекет ететін кәмелетке толмағандарға қосымша процедуралық кепілдіктер қарастырылған.

Атап айтқанда, заң шығарушы Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 45-бабын кәмелетке толмаған жәбірленушінің өкілі ретінде адвокатты 16 жасқа толмаған кәмелетке толмаған адамның жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстар туралы істер бойынша заңды өкілдің өтініші бойынша тарту қажеттілігі туралы толықтырды, сондай-ақ оның әрекеттері кәмелетке толмағанның мүдделеріне нұқсан келтіреді деп болжауға негіз болған жағдайда заңды өкілді қылмыстық іске қатысудан шеттету мүмкіндігін бекітті. Бұл жағдайда қылмыстық іске қатысуға жәбірленушінің басқа заңды өкіліне, оның ішінде қорғаншы және қамқоршы органдарға жол

беріледі. Бұрын мұндай құқық тергеушіге тек кәмелетке толмаған күдіктінің немесе айыпталушының заңды өкіліне қатысты берілген.

Бұл өте маңызды өзгеріс, өйткені кәмелетке толмағанға психологиялық қолдау көрсететін заңды өкіл. Бала үшін ересектердің белгілі бір жағдайда өз әрекеттерін қалай бағалауы маңызды, әсіресе бұл қылмыспен байланысты болса. Заңды өкілдің наразылығы көбіне кәмелетке толмағанның оқшаулануына және айғақ беруді тоқтатуына әкеледі, сәйкесінше тергеу әрекетінің мақсаты орындалмайды. Кейде жәбірленушінің немесе куәгердің заңды өкілі белгілі бір себептермен күдіктінің жағын ұстайды, әсіресе қылмысты туысы жасаған болса, сондықтан осы ережені енгізу осы саладағы көптеген сұрақтарды алып тастады.

Ресей Федерациясының ҚПК-нің кәмелетке толмаған жәбірленушіден немесе куәгерден жауап алудың ерекшеліктерін реттейтін және оқытушы мен заңды өкілдің қатысуын қамтамасыз ететін 191-бапқа да айтарлықтай өзгерістер енгізілді.

Мақаланың 1-бөлігі беттестіру, анықтау және айғақтарды сол жерде тексеру сияқты тергеу әрекеттерімен толықтырылған. Олардың өндірісіне 16 жасқа толмаған кәмелетке толмаған жәбірленуші немесе куәгер, сондай-ақ осы жасқа жетпеген, бірақ психикалық ауытқумен ауыратын немесе ақыл-есі кем адам тартылады, оған міндетті түрде мұғалім немесе психолог қатысады.

Өзгерістер тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде қалыпты жағдай туғызуға, кәмелетке толмаған адаммен байланыс орнатуға, педагогика мен психология тұрғысынан дұрыс сұрақтар қоюға және баланың айғақтарын хаттамада дұрыс және толық жазуға көмектесу үшін жасалған.

Құзыретіне кәмелетке толмағандар мен кәмелетке толмағандарға қатысты ауыр және аса ауыр қылмыстар кіретін Ресейдің СК аймақтық басқармаларының көпшілігінде кәмелетке толмағандардың қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу үшін балаларға қолайлы жағдай жасалған арнайы бөлмелер бар екенін атап кеткен жөн. Тәжірибе көрсеткендей, мұндай жағдайда балалармен қарым-қатынас психологиялық байланысты тезірек орнатуға ықпал етеді.

Тергеу іс-әрекетіне (педагог немесе психолог) қатысу үшін кімді шақыруды тергеуші істің мән-жайы мен мамандардың құзыреттілігін ескере отырып дербес шешеді. Бұл ретте олардың тергеу әрекетіне бірлесіп қатысуы жоққа шығарылмайды.

Кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстар туралы істер бойынша заң шығарушы осы тергеу әрекеттерін жасауға тек психологтың міндетті түрде қатысуын қарастырады, өйткені баланың жеке психологиялық ерекшеліктері мен даму деңгейін ескере отырып, іс үшін маңызды жағдайларды дұрыс қабылдауға және олар туралы шынайы айғақтар беруге қабілеттілігін анықтау қажет. психология саласындағы білімді талап етеді.

Педагог пен психологтың құқықтары кәмелетке толмаған күдіктіден немесе айыпталушыдан жауап алуға қатысты ғана қарастырылған. Тергеушінің рұқсатымен олар жауап алынып отырған адамға сұрақтар қоюға, ал тергеу әрекеттері аяқталғаннан кейін стенограмма жасауға және онда жасалғанның дұрыстығы мен толықтығы туралы жазбаша түсініктемелер беруге құқылы. Салыстыру бойынша бұл құқықтар оларға кәмелетке толмаған куәгерлер мен жәбірленушілердің қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттері кезінде беріледі.

Осы Федералдық заң сонымен қатар жауап алудың, бетпе-бет кездестірудің, кәмелетке толмаған жәбірленушінің немесе куәгердің қатысуымен айғақтарды дәл сол жерде анықтаудың және тексерудің ең ұзақ мерзімін енгізеді.

Мәселен, жеті жасқа дейінгі балалармен сабақтар үзіліссіз 30 минуттан артық, ал жетіден он төрт жасқа дейінгі жастан бастап бір сағаттан артық-бір сағаттан артық, небәрі екі сағаттан артық, он төрт жастан асқан балалармен сабақтар екі сағаттан артық, ал күніне небәрі төрт сағаттан артық жалғастырыла алмайды. Тергеу іс-әрекетінде үзіліс ұғымы енгізіледі (уақыты заңмен белгіленбеген).

Жақсы ниеттерге қарамастан, енгізілген өзгерістердің жанама әсерлері де бар. Осылайша, бірқатар тергеу әрекеттерін жүргізу, мысалы, жеті жасқа толмаған адаммен айғақтарды орнында тексеру мүмкін болмады, өйткені заңмен белгіленген тәртіпті қысқа мерзімде орындау мүмкін емес, ал осы ережеден ауытқу алынған дәлелдемелерді қолайсыз деп тануға әкеледі.

Осыған байланысты, ерекше жағдайларда тергеу іс-әрекетіне барлық қатысушылардың келісімімен оны өндіру уақытын ұзартуға жол беріледі деген мәселені пысықтаған жөн.

Сонымен қатар, заң шығарушы жауап алу, беттестіру, анықтау және айғақтарды дәл сол жерде кәмелетке толмаған жәбірленушінің немесе куәгердің қатысуымен, егер кәмелетке толмаған немесе оның заңды өкілі бұған қарсы болмаса, бейнежазбаны немесе түсірілімдерді қолдану туралы міндеттеме енгізді.

Бұл ереженің пайда болуы балаларды білдіру тәсілі әдетте ерекше болуымен байланысты, кейде сөйлеу келісілмеген, қисынсыз, кәмелетке толмағандар көбінесе қимыл, бет-әлпет, дыбыстар арқылы сөйлейді, бұл айтылғандарды біржақты түсіндіруді қиындатады, ал бейнежазба жауап алу шарттарын түсіруге және айтылғанның шын мәнін түсінуге мүмкіндік береді.

Алайда қылмыстық істерді талдау көрсеткендей, бейнежазба заңды өкілдің қарсылығына байланысты жиі қолданылмайды.

Түзетулер кәмелетке толмаған құрбандар мен куәгерлердің құқықтары мен мүдделерін едәуір кеңейтіп, нығайтты. Сонымен қатар, құқық қолдану тәжірибесі көрсеткендей, заң осы санаттағы адамдардың қатысуымен басқа тергеу әрекеттерін реттеуді одан әрі жетілдіруді қажет етеді, мысалы, сараптама, тергеу эксперименті, салыстырмалы зерттеулер үшін үлгілерді алу [77].

Әрі қарай, біз Әзірбайжан Республикасында кәмелетке толмаған жәбірленуші мен куәгерлердің қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу ерекшеліктерін қарастырамыз.

Әзірбайжан Республикасының ҚПК-не сәйкес, куәгер - бұл іс үшін маңызы бар кез-келген мән-жайларды білетін және алдын ала тергеу немесе сот талқылауы кезінде айыптаушы тарап, сот талқылауы кезінде қорғаушы шақырған адам.

Жәбірленуші - бұл оған қатысты тікелей моральдық, физикалық немесе материалдық зиян келтіру қылмыстық заңда көзделген әрекет деп санауға жеткілікті негіздер бар жеке тұлға.

Қылмыстық процестегі кәмелетке толмаған деп қылмыс жасалмас бұрын 18 жасқа толмаған адам танылады.

Әрине, баланың жәбірленуші немесе куәгер ретінде қатысуы белгілі бір мәселелерді тудыруы мүмкін, өйткені әлсіз жастағы сот жүйесімен байланыс баланың психикасына кері әсер етуі мүмкін.

Кәмелетке толмаған немесе әрекетке қабілетсіз жәбірленушінің құқықтарын олардың заңды өкілі Әзірбайжан Республикасының ҚПК-де көзделген тәртіппен жүзеге асырады.

14 жасқа толмаған куәгердің немесе жәбірленушінің, сондай-ақ кәмелетке толмаған немесе әрекетке қабілетсіз болып табылатын егде адамның заңды өкілі болмаған кезде қылмыстық процесті жүргізетін орган оны заңды өкілі ретінде қорғаншы және қамқоршы органды тағайындайды.

Кәмелетке толмаған куәгерден, егер ол іске қатысты ауызша немесе басқа ақпарат бере алса, жасына қарамастан жауап алынады.

Кәмелетке толмағандарды әдетте олардың заңды өкілдері арқылы шақырады.

Жауап алудың алдында 16 жасқа толмаған куәгерге тек шындықты айту міндеті түсіндіріледі, бірақ оған айғақ беруден бас тартқаны немесе жалтарғаны үшін және біле тұра жалған айғақ бергені үшін жауапкершілік туралы ескертілмейді.

16 жасқа толмаған куәгердің заңды өкіліне жіберілген шақыру қағазында жауап беруден бас тартқаны үшін қылмыстық жауапкершілік туралы ескерту жоқ.

14 жасқа дейінгі куәгерден жауап алу және тергеушінің қалауы бойынша 16 жасқа дейін мұғалімнің, қажет болған жағдайда дәрігердің және куәгердің заңды өкілінің қатысуымен жүргізіледі.

Жауап алу басталар алдында бұл адамдарға тергеушінің түсініктемелер беруге және сұрақтар қоюға рұқсатымен, сондай-ақ олардың міндеттерімен жауап алуға қатысу құқығы түсіндіріледі. Тергеуші қойылған сұрақтан бас тартуға құқылы, бірақ алып қойылған сұрақ хаттамаға енгізіледі. Жауап алынған және жауап алуға қатысқандардың барлық ескертулері де хаттамада жазылады.

Кәмелетке толмаған жәбірленушіден жауап алу кәмелетке толмаған куәгерден жауап алу үшін белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

Кәмелетке толмаған куәгерлермен және жәбірленушілермен бетпе-бет сұхбаттасу кезінде заңды өкілдің, оқытушының, дәрігердің және аудармашының қатысуымен сұхбат жүргізілуі мүмкін.

Қылмыстық қудалауға байланысты барлық мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті тергеу қажет болған жағдайларда сот талқылауы барысында Тараптардың бірінің өтінішхаты бойынша немесе соттың бастамасы бойынша және оның дәлелді шешімі негізінде ғана айыпталушының қатысуынсыз 16 жасқа толмаған куәдан жауап алынуы мүмкін. Барлық жағдайларда айыпталушыға 16 жасқа толмаған куәгердің айғақтары оқылады және оған осы куәгерге өзінің қорғаушысы арқылы сұрақтар қою мүмкіндігі беріледі. Айыпталушы сот залына оралғаннан кейін ол кәмелетке толмаған куәгер берген ақпаратқа байланысты өз айғақтарын беруге құқылы. Сот ісі кәмелетке толмаған жәбірленушілерге немесе куәгерлерге кері әсер етуі мүмкін екенін ескере отырып, бұл мәселеге соңғы уақытта халықаралық деңгейде үлкен көңіл бөлініп отыр және Әзірбайжан бұл бастамаларды қолдайды.

Мысалы, бұл мәселе БҰҰ-ның экономикалық және әлеуметтік кеңесінің қылмыстық әділет жүйесіндегі балаларға арналған іс-әрекет жөніндегі нұсқаулығында қарастырылған. Бұл нұсқаулар штаттар үшін заңды күші болмаса да, олардың кейбіреулері өз жұмысында полиция қызметкерлері, прокурорлар, адвокаттар мен сот төрағаларымен ескерілуі керек.

Нұсқаулықтың 45-тармағына сәйкес, құрбан болған балаларға деген қарым-қатынас мейірімділік пен олардың қадір-қасиетін құрметтеуге негізделген болуы керек. Олар сот төрелігінің механизмдеріне қол жеткізуге және келтірілген зиянды тез арада өтеуге құқылы.

Зардап шеккен балалар өкілдік, қорғау, экономикалық көмек және кеңес беру сияқты қажетті көмекке қол жеткізуі керек. Мүмкіндігі шектеулі балалар мен кез-келген медициналық жағдайы бар балаларға арнайы көмек көрсетілуі керек.

Сонымен қатар, зардап шеккен балалар жедел және әділ өтемақы ала алатындай етіп, сот және әкімшілік механизмдерін құру және нығайту керек.

Нұсқаулықтың 49-тармағына сәйкес, қылмыстың куәгерлері болған балалар сот және әкімшілік іс жүргізу кезінде көмекке мұқтаж. Мемлекеттер балалардың құқықтарының толық қорғалуын қамтамасыз ету үшін өздерінің қылмыс куәгерлері болып табылатын өздерінің дәлелдемелік және процессуалдық заңнамаларының ережелерін қарап, бағалауы және қажет болған жағдайда жетілдіруі керек. Әр түрлі құқықтық дәстүрлерді, тәжірибелер мен құқықтық негіздерді ескере отырып, тергеу және айыптау кезінде, сондай-ақ сот отырыстары кезінде жәбірленуші бала мен қылмыскер арасындағы тікелей байланысты мүмкіндігінше болдырмауға тиіс.

Мемлекеттер өздерінің қылмыстық-процессуалдық кодекстеріне, егер қажет болса, баланың айғақтарын видеоға түсіруге және сотқа бейнетаспадағы

айғақтар беруге рұқсат беру үшін, ресми түрде дәлелденген дәлел ретінде түзетулер енгізуді қарастыруы керек (50-тармақ).

Әзірбайжан бұл қағидаларды қолдайды және оларды жүзеге асыруда ЮНИСЕФ-пен ынтымақтастықта болады. Мәселен, бірқатар соттар мен полиция учаскелерінде пилоттық жобалар жүзеге асырылуда, яғни арнайы балалар бөлмелері құрылды.

Бұл үй-жайлардың мақсаты – қылмыс құрбандары мен куәгерлерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету, сондай-ақ балалардың қатысуымен алдын ала тергеу және сот талқылауын жүргізу ережелерін анықтау. Мұндай бөлмелерде балалар өздерін қауіпсіз және жайлы сезінеді.

Олар балалардың эмоционалды, психологиялық, физикалық және эмоционалдық әл-ауқатына зиян тигізбейтін жағдайлар жасады. Мұндай ортада балалар шынайы, мағыналы айғақтар бере алады. Бұл сонымен қатар жеке өмірді қамтамасыз етуге және балалардың сот төрелігіне қол жетімділігін жеңілдетуге көмектеседі [77].

Келесі, біз Беларусь Республикасының қылмыстық процесінде кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен куәгерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуді қарастырамыз.

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау - Беларусь Республикасының құқықтық және әлеуметтік мемлекет құруға бағытталған мемлекеттік саясатының құрамдас бөліктерінің бірі.

Ұлттық статистика комитетінің мәліметтері бойынша 18 жасқа дейінгі балалар елдегі жалпы халықтың шамамен 20% құрайды.

Республикада құрылған балаларды мемлекеттік қорғау жүйесі ұлттық дәстүрлерді де, әлемдік тенденцияларды да көрсетеді. Балаларды қорғаудың мемлекеттік механизмінің құрамдас бөлігі кәмелетке толмағандарға қарсы заңсыз әрекеттер жасалған немесе кәмелетке толмағандар қылмыстың куәгері болған кездегі құқық қорғау органдарының қызметі болып табылады.

Анықтама үшін. 2017 жылы қылмыстық құқық бұзушылықтардан зардап шеккен кәмелетке толмағандардың үлесі жалпы жәбірленушілер санының 14% құрады (58 795-тен 8090), оның 64% -ы (8090-дан 5176) 14 жасқа дейінгі балалар. Сонымен бірге кәмелетке толмаған жәбірленушілердің 76% -ы (6152) алимент төлеуден жалтарудан, 7% -ы (573) меншікке қарсы қылмыстардан және 6,6% (533) - жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстардан зардап шекті.

Қазіргі уақытта Беларусь Республикасының тергеу комитетінде кәмелетке толмағандардың қатысуымен қылмыстық істерді тергеуге мамандандырылған құрылымдар жоқ. Алайда, бұл қылмыстық процеске кәмелетке толмаған адам жәбірленуші немесе куә ретінде тартылған жағдайда, бала құқықтары туралы конвенцияда бекітілген балалардың мүдделерін қамтамасыз ету проблемасы туындайтынын айғақтамайды.

Бұл әсіресе этикалық тұрғыдан маңызды, егер кәмелетке толмаған бала жәбірленуші болса және бүкіл процесс оның құқықтарын қорғау үшін жүзеге асырылса.

Кеңес дәуіріндегі қылмыстық процестік заңнамасында көзделген кәмелетке толмағандардың құқықтарының кепілдіктері Беларусь Республикасында сақталып қана қоймай, әрі қарай дамыды.

БР ҚПК 221-бабында кәмелетке толмаған жәбірленуші мен куәгерден жауап алудың келесі ерекшеліктері бекітілген.

14 жасқа дейінгі кәмелетке толмаған жәбірленуші мен куәгерлерден жауап алу кезінде педагог немесе психолог міндетті түрде, ал 14 жастан 16 жасқа дейін - тергеушінің, анықтау жүргізетін адамның қалауы бойынша қатысады. Кәмелетке толмаған жәбірленуші мен куәгерлерден жауап алу кезінде олардың ата-аналары немесе басқа да заңды өкілдері қатыса алады.

16 жасқа дейінгі жәбірленушілер мен куәгерлерге айғақтар беруден бас тартқаны немесе жалтарғаны үшін және көрінеу жалған айғақтар бергені үшін жауаптылық туралы ескертілмейді, оларға тек шындықты айту қажеттігі ғана көрсетіледі. Кәмелетке толмаған жәбірленушіге және куәгерге қылмыс жасады деп айыптаған олардың өздеріне, отбасы мүшелеріне және жақын туыстарына айғақтар беруден бас тарту құқығы, сондай-ақ РБ ҚПК-нің 50 және 60-баптарында көзделген басқа да іс жүргізу құқықтары мен міндеттері түсіндіріледі, бұл туралы жауап алу хаттамасында белгі қойылып, ол олардың қолымен куәландырылады. Жауап алу кезінде қатысушы адамдарға жауап алынатындардың құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылғаны туралы хаттамаға енгізілуге жататын ескертулер жасау, сондай-ақ тергеушінің, анықтауды жүргізуші адамның рұқсатымен жауап алынушыға сұрақтар қою құқығы түсіндіріледі. Тергеуші, анықтау жүргізетін адам мәселені алып тастауға құқылы, бірақ оны хаттамаға енгізіп, бас тартудың себебін көрсетуі керек.

Айта кету керек, Беларуссияның қылмыстық процестік заңы куәлік берудің ең төменгі жасын белгілемеген. Әрбір кәмелетке толмаған ересек адаммен тең жағдайда, егер ол іс бойынша маңызы бар мән-жайларды дұрыс қабылдап, олар туралы айғақ бере алса, куәгер бола алады, яғни жауап алынуы мүмкін.

Мұндай кәмелетке толмағанның айғақтары өзге де дәлелдемелермен қатар іс бойынша процестік шешім қабылдау кезінде назарға алынады.

Алайда, кәмелетке толмаған адам әрқашан ересектермен куәлік ету мүмкіндігіне ие бола ма, біз әрқашан кәмелетке толмағанның тілін және тергеушіден немесе сот залынан жауап алу кезінде баланың не сезінетінін түсінеміз бе? Сот кәмелетке толмағанның айғақтарына сенеді ме, жоқ па, баланың қиялға бейім екенін және ересек адамның ықпалына түсетінін ескереді. Әрине, кәмелетке толмаған адамға оның қылмыстық істерді тергеуге және қарауға қатысуы кезінде ерекше психологиялық қолдау және жауап алудың арнайы шарттары қажет.

Балаларға көмек көрсету қызметтерін дамыту мақсатында сауалнама бөлмелері немесе балаларға арналған бөлмелер құрылды. Кәмелетке толмағандар айғақтар беру үшін арнайы жағдайлар құқық қорғау органдарымен бірінші байланыс кезінде қамтамасыз етіледі.

Сондай-ақ, сот залынан тыс жерде бейнеконференц-байланыс жүйесі бар айғақтар беру үшін арнайы бөлмелер бөлінеді; экрандар пайдаланылады; арнайы Сот психологымен / делдалмен сұхбаттасу.

Бұл ретте бір қылмыстық іс бойынша бірнеше шараларды қолдануға жол беріледі. Ең алдымен жыныстық зорлық-зомбылықтың құрбаны болған балалар, сондай-ақ жас балалар ерекше назар аударуды талап етеді.

Сұхбат бөлмесінде жүргізілетін психологтың сұхбат жүргізуі кәмелетке толмағандар үшін айғақтар беруді жеңілдетуге мүмкіндік береді, ал бейнежазба оларды алған кезде заңдылықты қамтамасыз етудің жеткілікті құралы ретінде қаралуы мүмкін.

Тергеу бөлмелерін пайдалану заң нормаларын дәл сақтау тұрғысынан даулы мәселе екенін мойындау керек. Сұхбаттың бейнежазбасы тиісті Хаттамаға қосымша ретінде ғана пайдаланылады.

Осыған байланысты қылмыстық процестік заңына тиісті өзгерістер енгізу қажеттілігі туындады, айтпақшы, бұл әбден мүмкін, өйткені бұл үшін бүкіл Беларусь бойынша материалдық-техникалық база құрылды.

Әрине, сот төрелігін тараптардың бәсекелестігі мен теңдігі негізінде жүзеге асыру принципі (БР ҚПК 24-бабы) үкімді сот процесінде берілген кәмелетке толмағандардың айғақтарына негіздеуді талап етеді. Алайда, егер кәмелетке толмағанның психикасына елеулі теріс салдарлар оның айғақтарын жариялауға және сотқа дейін жасалған жауап алу бейнежазбасын жаңғыртуға негіз болса, қалыптасқан тәжірибе халықаралық нормаларға қайшы келмейді.

Кәмелетке толмағанның айғақтарын сот залында алу ерекшелік болып табылады және бар күмән сот отырысы залында кәмелетке толмағаннан жауап алмай шешім қабылдауға мүмкіндік бермеген жағдайда ғана қолданылады. Сонымен бірге, бұл жағдайда кәмелетке толмаған адамнан сот отырысы залынан тыс жерде жауап алу мүмкіндігінше қамтамасыз етіледі.

РБ ҚПК-нің 68-бабына сәйкес қорғалатын куәгерді алдын ала тергеудегі айғақтарын жария ету немесе бейне-техникалық құралдарды пайдалана отырып, сот отырысы залынан тыс жерде жауап алу арқылы сот отырысына келуден босатуға болады.

Балалардың мүдделерін тиімді қамтамасыз ету-бұл психологтың кәмелетке толмағандардың қатысуымен процеске белсенді қатысуы ғана емес, сонымен қатар кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен куәгерлердің қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу тактикасын, сондай-ақ балаларға қатысты жасалған қылмыстарды тергеу әдістемесін жетілдіру.

Осыған байланысты аталған технологияларды енгізуге тоқталмау керек, кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен қылмыс куәгерлеріне психологиялық,

әлеуметтік және медициналық көмекті қылмыстарды тергеу және қылмыстық істерді сотта қарау жүйесіне толық көлемде біріктіру қажет.

08.01.2018 ж. Заңымен ҚПК-де имплементацияланған куәгерлердің, оның ішінде кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғаудың дербес институты болып табылады (601-бап), ол қылмыстық процесте куә ретінде әрекет ететін адамның құқықтық қорғалуын едәуір арттырады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, балаларды қылмыстық қол сұғушылықтан қорғаудың негізі алдын-алу жүйесі, кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен куәгерлердің қылмыстық процеске қатысуына арнайы тәсіл болуы керек екенін атап өтеміз. Бұл әрбір қылмыстың ашылуы мен тергелуін және әрбір кінәліні заңда белгіленген жауапкершілікке тартуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [77].

Бұдан әрі Қырғыз Республикасында кәмелетке толмағандардың қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу ерекшеліктерін қарастырамыз.

Қырғыз Республикасы Президентінің 08.08.2012 жылғы № 147 «Қырғыз Республикасында сот төрелігін жетілдіру жөніндегі шаралар туралы» Жарлығын іске асыру аясында 17 жаңа заң мен кодекс жобасы әзірленіп қабылданды.

2019 жылдың 1 қаңтарында күшіне енетін жаңа заң прогрессивті болып табылады. Маңыздысы ізгілендіру мен декриминализациялауға бағыт алынған, бұл әсіресе қылмыстық-құқықтық блокта кеңінен көрінген.

Жаңа қылмыстық процестік заңнамасында қылмыстық іс қозғау және қозғаудан бас тарту институты жоқ. Сотқа дейінгі іс жүргізу аясындағы тергеу қылмыстар мен теріс қылықтардың бірыңғай тізілімінде тіркелген кезден басталады.

Тергеу сот төрағасының институты, сондай-ақ заңды тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігі енгізіледі.

Жаңа қылмыстық процестік кодексі, іс жүргізу келісімдерінің үш түрін қарастырады: іс жүргізу ынтымақтастығы, кінәні мойындау туралы келісім, тараптарды татуластыру туралы келісім.

Сонымен қатар, Қылмыстық кодекстен ауыр емес және онша ауыр емес қылмыстардың едәуір бөлігін ауыстырылған жаңа қылмыстық кодекс қабылданған. Мысалы, денсаулыққа жеңіл зиян келтіру, абайсызда денсаулыққа онша ауыр емес зиян келтіру, ата-аналардың балаларын асыраудан жалтару және т.с.с.

Әрине, кәмелетке толмағандардың қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу және кәмелетке толмағандарды қылмыстық қудалау мәселелерін реттейтін нормалар өзгертілді.

Халықаралық стандарттарға сәйкес кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігінің ұлттық жүйесі, ең алдымен, олардың әл-ауқатын қамтамасыз етуге және ықпал етудің кез келген шаралары кәмелетке толмағанның жеке басының ерекшеліктерімен де, құқық бұзушылық мән-жайларымен де әрдайым сәйкес

келетіндігіне кепілдік беруге, сондай-ақ оның қайта тәрбиеленуіне жәрдемдесуге бағытталған.

2018 жылдың 9 айында тіркелген қылмыстардың жалпы санынан балалар қылмысының үлес салмағы 4,2% - ды құрады. Өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда осы санаттағы қылмыстар санының 69,9% - ға өсуі байқалады, бұл біздің еліміз үшін талқыланатын тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Осыған байланысты кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстарды тергеудің нысандары мен әдістері туралы ғана емес, кәмелетке толмағандарға қатысты қозғалған қылмыстық істерді шешу, азаматтардың осы санатына тәрбиелік ықпал етуді қалыптастыру рәсімдерін пысықтау туралы мәселені шешу маңызды.

Мәселен, Қырғыз Республикасының жаңа ҚПК-де, бұрынғыдай, кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар мен теріс қылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу мәселелері жеке тарауға бөлінген.

Біздің елдеріміздің ҚПК-нің салыстырмалы талдауы негізінен осы саланы реттейтін нормалардың жақын екенін көрсетеді. Тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде қорғаушының, заңды өкілдердің, педагог пен психологтың қатысуы туралы ұқсас талаптар бар.

Сонымен бірге, Қырғыз Республикасының жаңа ҚПК-де кәмелетке толмаған адамды қылмыстық сот төрелігі жүйесінен шығаруды белгілейтін норма бар. Мәселен, егер кәмелетке толмаған адам алғаш рет онша ауыр емес қылмыс жасады деп пайымдауға негіз болса, тергеуші кәмелетке толмаған адамды заңда көзделген тәртіппен қылмыстық сот төрелігі жүйесінен шығару мақсатында оған қатысты сотқа дейінгі іс жүргізуді тоқтату туралы уәжді шешім қабылдай алады.

Мұндай шешім қабылдаған кезде оның ең жақсы мүдделері, жасалған қылмыстың сипаты мен ауырлығы, жасы, кінә дәрежесі, келтірілген залал, қылмыс жасалғаннан кейінгі мінез-құлық ескерілуі керек.

Кәмелетке толмаған адамды қылмыстық сот төрелігі жүйесінен шығару мынадай мән-жайлардың жиынтығы кезінде қолданылуы мүмкін:

- алғаш рет онша ауыр емес қылмыс жасау;
- соттылықтың болмауы;
- қылмыстық сот төрелігі мен медиация жүйесінен шығару бағдарламасына қатыспаған;
- қылмыс жасағандығын мойындады.

Кәмелетке толмаған адамды қылмыстық сот төрелігі жүйесінен шығару туралы шартта жазбаша ескерту, келтірілген залалды толық немесе ішінара өтеу, міндеттемелер салу, қамқорлыққа орналастыру сияқты шаралар көзделуі мүмкін.

Тоқтатудың қолданыстағы тәртібінен айырмашылығы, тоқтату үшін жәбірленуші тараптың айыптауды қолдаудан бас тарту туралы мәлімдемесі талап етілмейді. Яғни, бұл норма сотталған кәмелетке толмағандардың санын азайтуға бағытталған.

Сондай-ақ жаңа ҚПК-ге сәйкес кәмелетке толмаған адамды ұстау, сондай-ақ оған қамауға алу түріндегі бұлтартпау шараларын қолдану ерекше жағдайларда жүргізіледі. Сонымен қатар, ұсталған кәмелетке толмаған адам оны нақты ұстаған сәттен бастап 21 сағат өткенге дейін ұстаудың заңдылығы мен негізділігі туралы мәселені шешу үшін сотқа жеткізілуі тиіс.

Бұл ретте кәмелетке толмаған адамды ұстап алудың заңдылығын тексеру үшін сотқа жеткізер алдында прокурор жауап алу хаттамасын іс материалдарына қоса тіркеп, істі өзінің іс жүргізуіне қабылдамай, одан жеке өзі жауап алуға міндетті.

Кәмелетке толмағанға қатысты бұлтартпау шарасын қолдану туралы мәселені шешу кезінде әрбір жағдайда кәмелетке толмағанды қарауда ұстауға беру мүмкіндігі талқылануға тиіс.

Кәмелетке толмағанның ұсталғаны, қамауға алынғаны туралы ұсталған немесе қамауға алынған кезден бастап 3 сағат ішінде кәмелетке толмағанның ата-анасы немесе оның заңды өкілдері хабардар етілуге тиіс.

Сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты жасалған қылмыстар ерекше прокурорлық қадағалауда болады, олардың үлес салмағы тіркелген қылмыстардың жалпы санының 4% - ға жуығын құрайды. 2018 жылдың 9 айының қорытындысы бойынша кәмелетке толмағандарға қатысты жасалған қылмыстар саны өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 21,1% - ға өсті.

Жетекші позицияны пайдакүнемдік сипаттағы қылмыстық қол сұғушылықтар және кәмелетке толмағандардың денсаулығына қол сұғу алады.

Қырғыз Республикасының Бас прокуроры «кәмелетке толмағандар туралы заңдардың орындалуына прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру туралы» бұйрықта жәбірленуші балалар болып табылатын қылмыстарды тергеу кезінде тергеуге қадағалауды күшейтуді, осы санаттағы істер бойынша процестік шешімдердің заңдылығы мен негізділігін тексеруді, берілген өкілеттіктер аясында адам саудасынан, сексуалдық және коммерциялық пайдаланудың өзге де түрлерінен зардап шеккен балалардың құқықтарының сақталуын қамтамасыз етуді ұйғарады, алынған ақпараттың құпиялылығын және заңда көзделген қауіпсіздік шараларын қолдана отырып, оңалту құқығын қамтамасыз ете отырып жүзеге асырылады.

Куәгерлер мен жәбірленушілерге әсер ету қаупін, сондай-ақ жасөспірімге берілген айғақтарды тікелей ұсынуды ескере отырып, олардан жауап алу тез және толық жүргізілуі керек.

Жауап алу тактикасына, ҚР ҚПК талаптарының сақталуына назар аудару қажет, оған сәйкес 14 жасқа дейінгі куәгерден немесе жәбірленушіден жауап алу кезінде, ал тергеушінің қалауы бойынша 14 жастан 16 жасқа дейінгі куәгерден немесе жәбірленушіден жауап алу кезінде мұғалім қатысады. Кәмелетке толмаған куәгерден немесе жәбірленушіден жауап алу кезінде оның заңды өкілдері қатысуға құқылы. 16 жасқа толмаған жәбірленушіге жауап алу басталғанға дейін шынайы айғақтар беру қажеттігі түсіндіріледі, бірақ оған

жалған айғақтар бергені үшін және айғақтар беруден бас тартқаны немесе жалтарғаны үшін жауаптылық туралы ескертілмейді.

Сондай-ақ, Қырғыз Республикасы Бас прокурорының бұйрығымен кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы барлық қылмыстық істер бойынша мемлекеттік айыптауды қолдау аудандық (қалалық) прокуратуралардың басшылары мен олардың орынбасарларына жүктелгенін атап өткен жөн [77].

Әрі қарай, Өзбекстан Республикасының қылмыстық процесік заңнамасында кәмелетке толмағандардың құқықтары мен бостандықтары, сондай-ақ мүдделері қалай қорғалатынын қарастырамыз.

Кәмелетке толмаған адамға қарсы қылмыс жасаған адамды сәтті қылмыстық қудалау көбінесе соңғысының сот төрелігіне қол жеткізу және тиімді айғақтар беру мүмкіндігіне байланысты болады. Кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен куәгерлер әсіресе осал, сондықтан олардың қылмыстық іс жүргізуге қатысуы қосымша стресс пен бұзылыстың пайда болуына ықпал етуі мүмкін.

Бүгінде Өзбекстан Республикасында кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен куәгерлердің қатысуымен істер бойынша мамандандыру бар. Сот төрағалары кәмелетке толмағандардың қатысуымен істерді қарау бойынша арнайы оқудан өтеді. Сонымен қатар, заңнамада кәмелетке толмағанға ерекше көзқарасты ескере отырып, сот ісін жүргізу туралы егжей-тегжейлі нұсқаулар қарастырылған. Сот төрағалары мен прокурорлар үшін мамандандырылған курстар әзірленді.

ҚПК сондай-ақ заңды өкілдердің, педагогтың, психологтың, қорғаншылық және қамқоршылық органдары инспекторының қатысуын қамтамасыз етуді талап етеді. Адвокаттың қатысуы міндетті болып табылады.

Сондай-ақ, сот залында кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен куәгер үшін қолайлы жағдай жасау жөнінде шаралар қабылданады: жабық сот отырысын өткізу, кәмелетке толмағанның жасына және оны түсіну деңгейіне сәйкес тілді пайдалану, қарапайым тілде түсініктеме беру, сотталушыны сот залынан шығару, бұдан басқа, ішкі істер қызметкерлерінің, прокурорлардың және сот төрағалары униформаны пайдаланбауы, іс жеке сот залында қаралған кезде бейне байланысты қолдану, күту орындарын, арнайы экрандарды және айғақтар берудің балама әдістерін пайдалану арқылы айғақтар беру кезінде кәмелетке толмаған адамның сотталушымен байланысын болдырмау (мысалы, тергеп-тексеру сатысында алынған жазбаша және бейне көрсетілімдер, сот төрағалары арнайы бөлмелерде жауап алуы).

Кәмелетке толмаған жәбірленушілерге тиісті медициналық, психоәлеуметтік, қаржылық және заңгерлік қызметтерді, оларды қалпына келтіруге және қайта біріктіруге бағыттауды қоса алғанда, қолдау және көмек түрлері бар.

Бұдан басқа, Өзбекстан Республикасының ҚПК егер жәбірленуші мен куәгердің ақыл-ой және физикалық жай-күйін, олардың іс үшін маңызы бар

мән-жайларды қабылдау, есте сақтау және жауап алу кезінде жаңғырту қабілетін, сондай-ақ жәбірленушінің қылмыстық процесс барысында өз құқықтары мен заңды мүдделерін өз бетінше қорғау қабілетін бағалау қажет болса, міндетті түрде сараптама тағайындау мен жүргізуді белгілейді.

Жәбірленушінің өтінішхаттар мен қарсылық білдірулерді мәлімдеуге, істің барлық материалдарымен танысуға, анықтаушының, тергеушінің, прокурордың және соттың әрекеттері мен шешімдеріне шағымдар келтіруге, іс бойынша мәлімделген шағымдар, наразылықтар туралы білуге және оларға қарсылықтар беруге құқығы бар.

Сондай-ақ, заңнамада жәбірленуші сот отырысына келмеген жағдайда қылмыстық істі талқылау туралы мәселені сот істің барлық мән-жайларын жәбірленушінің қатысуынсыз анықтауға және оның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға болатындығына байланысты шешеді. Тараптардың өтінішхаты бойынша немесе соттың бастамасы бойынша төрағалық етуші, халық отырысының бірі не сот отырысының хатшысы іске қосып тігілген анықтау мен алдын ала тергеуге қоса берілген жазбаша дәлелдемелерді, сарапшылардың қорытындыларын және іс үшін маңызы болуы мүмкін тергеу әрекеттерінің хаттамаларын жария етеді.

Кәмелетке толмаған жәбірленуші немесе оның өкілі азаматтық талап қоя алады, оны сот қылмыстық іс жүргізу аясында қарайды. Қылмыстық процесте азаматтық талап арыз берілген кезде мемлекеттік баж алынбайды. Жәбірленушілерге, оның ішінде стационарлық емдеу үшін шығыстар өтелуі мүмкін. Алайда, өтеу мүлдік емес зиянды (ауыру мен азапты) немесе әлеуметтік және білім беру реинтеграциясымен, толық медициналық емдеумен, психологиялық көмекпен және заң қызметтерін алумен байланысты шығындарды қамтымайды. Қылмыстық жолмен табылған ақша және басқа да қаражат Қылмыстық жолмен келтірілген мүлдік зиянды өтеуге жұмсалуды мүмкін. Мүлдік және мүлдік емес сипаттағы зиян азаматтық сот ісін жүргізу арқылы өтелуі мүмкін.

Бұдан басқа, кәмелетке толмағандар үшін кепілдіктер, оның ішінде қылмыстық процестің барлық кезеңдерінде ата-анасының біреуінің немесе кәмелетке толмағанның қалауы бойынша басқа ересек адамның алып жүруін талап ету; жауап алу саны мен ұзақтығын, бетпе-бет мөлшерлемелерді шектеу; кәмелетке толмағанды немесе ата-анасының куәландыруы мен сараптамасын пайдалануды шектеу және келісімін алу; кәмелетке толмағанның жеке өмірі мен қауіпсіздігін бірінші кезектегі маңызды мәселе ретінде қорғау; айыпталушы немесе сотталушы тарапынан кәмелетке толмағаннан тікелей жауап алуға тыйым салу, кәмелетке толмаған жәбірленушінің немесе куәгердің жеке басын сәйкестендіруге әкелуі мүмкін кез келген ақпаратты жариялауға немесе таратуға тыйым салу.

Тергеу сот төрағасы кәмелетке толмаған жәбірленушіден куәлік беруді сұраған адамдардың, сондай-ақ мұғалімнің, психологтың және заңды өкілдердің қатысуымен жауап алады. Тергеу сот төрағасының сараптамасы мен

сараптамасының хаттамасы негізгі қаулы ережелеріне сәйкес жүзеге асырылады.

Басқа тергеу әрекеттерінің ерекшеліктері заңмен реттелмеген, сондықтан олар тергеу әрекеттерінің жалпы ережелеріне сәйкес жүзеге асырылады және оларды жасау кезінде кәмелетке толмаған жәбірленушінің заңды өкілі, мұғалім, психолог болады.

Осы уақытқа дейін кәмелетке толмағандарға қатысты тергеу әрекеттерін жүргізу бойынша, жауап алуды қоспағанда, іс жүзінде ешқандай зерттеу жүргізілген жоқ. Ғалымдар өз жұмыстарында даму психологиясы бойынша білімдерін қолдана отырып, кәмелетке толмағандарға қолданылатын тактика мен ережелерді сипаттайды. Алайда, психология статикалық ғылым емес, керісінше, үнемі зерттеулер жүргізіліп отырады, оның нәтижесі - жаңа мәліметтер мен жаңа әдістердің дамуы. Демек, тергеу әрекеттерін жүргізу тәртібін заң мәтініне мұқият жазудың қажеті жоқ, тек өзгеріссіз қалған факторларды ғана тіркеу қажет. Атап айтқанда, бұл кәмелетке толмағандардың психикалық процестерінің жасқа байланысты сипаттамаларына қатысты: қабылдау, есте сақтау, ойлау, зейін қою және т.б. Кәмелетке толмағандардың қатысуымен сот процестерін жүргізетін қызметкерлер тарапынан тиісті әдебиеттерді зерделей отырып, өздерінің кәсіби деңгейін үнемі жоғарылатып тұру қажет.

Сонымен қатар, балаға тергеу әрекеттерін жүргізген кезде даму психологиясы мен педагогикасы саласындағы маманның болуы, сондай-ақ осы маманның тергеу әрекеттерін жүргізу әдісі туралы алдын ала консультациясы міндетті болуы тиіс.

Бұл кең жас тобынан басқа, тергеу әрекеттерінің ерекшелігіне кәмелетке толмағанға қатысты жасалған қылмыс түрі, психикалық жарақат дәрежесі, кәмелетке толмағанның даму деңгейі және басқа да жағдайлар әсер етеді. Сондықтан, біздің ойымызша, заң шығарушы тергеу әрекетінің ұзақтығы, жиілігі және орны сияқты сыртқы белгілермен шектелуі керек. Қалған жағдайда, кәмелетке толмаған жәбірленушінің қатысуымен тергеу әрекетін жүргізетін адам даму психологиясы және педагогика маманының міндетті нұсқауларын сақтауы керек [77].

Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 123-бабының 11-бөлігіне сәйкес Дәлелдемелерді бекіту үшін хаттамалар жасаумен қатар дыбыс-, бейнежазба, кино-, фототүсіру, бедерлер, баспа-таңбалар, жоспарлар, схемалар дайындау және ақпаратты түсіріп алудың басқа да тәсілдері қолданылуы мүмкін.

Тергеу әрекетіне немесе сот талқылауына қатысушының дәлелдемелерді бекітудің көрсетілген тәсілдерін қолданғаны туралы пайдаланылған ғылыми-техникалық құралдардың техникалық сипаттамалары келтіріле отырып, тиісінше тергеу әрекетінің хаттамасында немесе сот отырысының хаттамасында белгі жасалады.

Біріншіден, жәбірленушіден алынған ақпарат өте көлемді және жәбірленушінің барлық айғақтарын хаттамада дұрыс және толық көрсету өте

қиын, нәтижесінде жәбірленушінің айғақтарының әртүрлі түсіндірмелері пайда болуы мүмкін.

Екіншіден, кәмелетке толмағандардың, әсіресе кәмелетке толмағандардың айғақтарында сөйлеу ерекшеліктері бар, оларды хаттамаға түсіру қиын. Сонымен қатар, балалардың айғақтары көбінесе қиялға толы, олар түсінбейтін өрнектерді қамтиды, бірқатар құбылыстарға дұрыс баға бермейді.

Мұның бәрін дыбыстық немесе бейнежазбаға түсіруді едәуір жеңілдететін аспаптардың оқылуын кейінгі егжей-тегжейлі талдау нәтижесінде ғана түсінуге болады.

Үшіншіден, жәбірленушінің айғақтары тек хаттамада жазылған кезде, айғақтардың өзі эмоционалды бояуы жоғалады. Эмоционалды тәжірибені білу айғақтарды, қылмыстық құқық бұзушылық кезінде жәбірленушінің мінез-құлқын бағалау, психологиялық сараптама жүргізу тұрғысынан маңызды. Бейне сонымен қатар баланың бет әлпеті мен ым-ишараларын жеткізуге көмектеседі, ол оны тақырыпқа қатынасын білдіру үшін сөздің орнына қолдана алады.

Осылайша, кәмелетке толмаған жәбірленушінің айғақтарын әртүрлі тәсілдермен бекіту сотқа дейінгі іс жүргізуді жүргізетін адам қабылдаған ақпаратты алуға мүмкіндік береді, сонымен қатар кәмелетке толмағандардың процеске қатысуын азайту арқылы оларды қорғауды арттыру принципін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда жауап алуды қоспағанда, кәмелетке толмағандардың қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу бойынша зерттеулер іс жүзінде жоқ. Ғалымдар өз еңбектерінде жас психологиясы туралы білімді қолдана отырып, кәмелетке толмағандарға қолданылатын тактикалар мен ережелерді сипаттайды. Алайда, психология статикалық ғылым емес, керісінше, тұрақты зерттеу бар, оның нәтижесі жаңа мәліметтер мен жаңа әдістерді әзірлеу болып табылады.

Заңнамада кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша іс жүргізудің арнайы қағидалары көзделген. Бұл нормалар жасалған қылмыстың мән-жайларын жан-жақты тергеудің және кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін күшейтілген қорғаудың қосымша кепілдіктері мен тетіктерін, сондай-ақ халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларын көздейді.

Кәмелетке толмаған адамнан жауап алудың мақсаты одан сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында дәлелденуге жататын мән-жайлар туралы шындықты объективті түрде көрсететін дәлелдемелерді және жаңа мәліметтерді алу болып табылады. Сонымен бірге қылмыстық процестің тәрбиелік рөлін, сондай-ақ қылмыстық іс жүргізу саласына түскен кәмелетке толмаған адамның психологиялық ыңғайсыздығын елемеуге болмайды.

Тәжірибелік қызметкер жас куәгерлер мен жәбірленушілерден жауап алуды ұйымдастыруға және жүргізуге ерекше назар аударуы керек.

Кәмелетке толмағандардың эмоционалдылығы мен сезімталдығын есте ұстаған жөн, сондықтан жауап алу кезінде тергеушінің өте сыпайы үні

маңызды. Арнайы терминдерді қамтитын сұрақтар қою кезінде оларды тергеуші жауап алынып отырған кәмелетке толмаған адамға түсінікті терминдермен түсіндіреді.

Жауап алу орнын таңдау да маңызды.

Психологтар кәмелетке толмаған жәбірленушіден оның тұрғылықты жерінде жауап алуды ұсынады, өйткені оның жан тыныштығы қоршаған ортаға байланысты болады.

Кәмелетке толмағандар мен жасөспірімдерден жауап алу тактикасы айтарлықтай ерекшеленеді.

Біліктілікті арттыру курстарында жас куәгерлер мен жәбірленушілерден жауап алу үшін тергеушілерді мамандандырылған даярлау маңызды.

Тергеу және сот тәжірибесін талдау дәлелдемелердің қалыптасуы әртүрлі ақпаратты тіркеуге негізделгенін көрсетеді.

Қорыта келе, кәмелетке толмаған жәбірленушінің айғақтарын әртүрлі тәсілдермен бекіту сотқа дейінгі іс жүргізетін адам қабылдаған ақпаратты алуға мүмкіндік береді, сонымен қатар кәмелетке толмағандардың процеске қатысуын азайту арқылы оларды қорғауды арттыру принципін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Сот ісі кәмелетке толмағанның психикасына қосымша ауыртпалық болып табылатындықтан, ол іс жүзінде ол үшін тергеу әрекеттерін қайталау болғандықтан, кәмелетке толмаған жәбірленушінің сот процесіне қатысуын азайту қажет.

3. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН ЖӘБІРЛЕНУШІНІ ҚОРҒАУДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰРАЛДАРЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖӨНІНДЕГІ ҰСЫНЫСТАР

3.1 Кәмелетке толмағандар жәбірленушілер немесе куәгерлер болып табылатын қылмыстық істер бойынша іс жүргізу мәселелері

Балалардың қылмыстық процеске қатысуы мемлекет тарапынан олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жөніндегі арнайы шараларды көздеуге тиіс ерекше мән-жай болып табылады. Осы мақсатта Қазақстан Республикасы ратификацияланған халықаралық құқықтық актілерде бекітілген қағидаттарды ескере отырып, баланың құқықтарын құрметтеуге және оларды тиімді қамтамасыз етуге кепілдік беретін Балаға мейірімді сот төрелігін құруды көздейді.

Кәмелетке толмаған жәбірленушілердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, сондай-ақ қылмыстық іс жүргізу заңнамасында көзделген кәмелетке толмаған куәгерлердің кепілдіктерін сақтау прокуратура органдары қызметінің басым бағыты болып табылады.

Балалар зардап шеккен немесе куә болған қылмыстық істер бойынша іс жүргізу мәселелері әрдайым ғалымдар мен құқық қорғаушылардың назарында болды.

Заңды өкілдердің, педагогтардың, психологтардың қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысу мәселелері өзекті. Соңғы жылдары заңды өкілдер тарапынан физикалық, эмоционалдық зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалардың саны артты. Бұл іс-әрекеттер, сөзсіз, балалардың мүдделеріне зиян келтіреді, бұл заңды өкілдердің қылмыстық сот ісін жүргізу саласында олардың құқықтары мен мүдделерін сақтау кепілгерінің функцияларын жүзеге асыруына мүмкіндік бермейді.

Физикалық және одан да көп жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалармен тергеу әрекеттерін жүргізу қиын, кейде мүмкін емес. Көбінесе балаға қатысты жасалған әрекет туралы, әсіресе жыныстық зорлық-зомбылық туралы әңгіме оған қылмыстың өзінен гөрі ауыр зиян келтіреді, өйткені егжей-тегжейлерді есте сақтау психологиялық тұрғыдан ауыр жағдайға алып келеді, екінші рет құрбан болу мүмкіндігі бар. Осыған байланысты кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етудің маңызды кепілдіктерінің бірі-білім беру процесін жүзеге асыратын және кейде бала үшін ата-аналарға қарағанда маңызды тұлға болып табылатын мұғалім мен психологтың тергеу әрекеттеріне қатысуы.

Коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы кәмелетке толмағандарға қылмыстық қол сұғушылық мақсатында Интернет желісін пайдалануға алып келді, бұған әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың жасының төмендеуі және ақпараттың таралу жылдамдығы ықпал етеді. Осыған байланысты киберкеңістікте кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстар туралы істер бойынша сотқа дейінгі іс жүргізумен байланысты іс жүргізу мәселелері туындайды.

Барлық осы сұрақтар практикада оларды оңтайлы шешу үшін теориялық түсінуді қажет етеді.

Кәмелетке толмағандар әлеуметтік желілер арқылы белсенді қарым-қатынас жасайды, бұл өз кезегінде қылмыс жасаудың құралдары мен тәсілдерінің біріне айналды. Интернеттің көмегімен балалардың қатысуымен порнографиялық материалдарды таратумен байланысты қылмыстар жасалады. Көбінесе балалар сауда мен жыныстық қанаудың құрбаны болады.

Интернет кеңістігінде балалар өзін-өзі өлтіруге бейім, сонымен қатар олардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін әрекеттерді жасауға қатысады.

Желіде ақпараттың тез таралуы байланыс қауіпсіздігін жедел бақылауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан балаларды теріс ақпараттан дұрыс қорғау тек қылмыстық-құқықтық құралдармен мүмкін емес екенін бірден ескертеміз.

Бұл мәселені шешуге кешенді тәсіл қажет.

Бірақ қарастырылып отырған мәселенің қылмыстық іс жүргізу аспектілеріне назар аудармау дұрыс емес, өйткені балаларды қорғаудың

қылмыстық-құқықтық құралдарын пайдалану, әдетте, қалпына келтірілмейтін салдарлар туындаған кезде, оның ішінде баланың қайтыс болуы түрінде орын алады.

Әрине, мұндай істер бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу үшін кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде орын алған барлық кемшіліктер тән.

Бұл қылмыстарды қылмыстық-құқықтық тіркеу саласындағы кемшіліктер, олар көбінесе қылмыс туралы хабарламаны тексеру мерзімінің едәуір ұлғаюына әкеледі, бұл кәмелетке толмаған жәбірленушілердің ақылға қонымды мерзімде сот төрелігіне қол жеткізу құқығын іске асыруына кедергі келтіреді. Бұл тиімсіз алдын-ала тергеу және тағы басқалар.

Сонымен қатар, осы санаттағы қылмыстық істерді қозғау және тергеу ұйымдастырушылық және процедуралық сипаттағы қиындықтарға ие. Атап айтқанда, қылмыс жасаған адамды анықтауға, бастапқы тергеу әрекеттерін ұйымдастыруға және жүргізуге, дәлелдемелерді жинауға, тексеруге және бағалауға, қылмыс жасауға ықпал ететін жағдайларды анықтауға байланысты мәселелер туындайды.

Сонымен, интернет-кеңістіктегі іздерді тексеру нәтижеге әкелуі мүмкін, өйткені пайдаланушының барлық хат-хабарлары немесе басқа да қажетті ақпарат жойылуы мүмкін немесе ақпаратты іздеуге және бекітуге ұқыпсыз көзқарас жіберілген.

Сонымен қатар, кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен заңсыз әрекеттерді жасаған адамдар көбінесе географиялық тұрғыдан бөлінеді, бұл іс бойынша тиісті іс жүргізуге кедергі келтіреді. Егер мемлекеттер арасында қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек көрсету туралы келісім жасалмаса, жағдай күрделене түсуі мүмкін.

Заң әдебиеттерінде шетелде дәлелдемелер жинаудың шектеулі мүмкіндіктерін ескере отырып, әсіресе айыпталушы болған кезде, қылмыстық істер оған себеп пен негіз болған кез-келген жағдайда қозғалмайды, бірақ егер қылмыс жасалған шет мемлекет қандай да бір себептермен, оның ішінде саяси сипатта болса, объективті және білікті тергеу мен сот ісін қарауды қамтамасыз етпейді деп айтуға негіз болса., кінәлі шетелдік азаматты жазалау қылмыс жасаған немесе жәбірленуші болып табылатын Ресей азаматының құқықтары мен мүдделерінің сақталуын қамтамасыз етпейді. Мұндай қылмыстық істер, егер әрекет үлкен қоғамдық резонанс тудырса, ерекше мәнге ие болса, қозғалады. [78, 63 б.].

Бүгінгі таңда ең көп талқыланатын тақырыптардың бірі – балалар мен жасөспірімдердің суицидтері. Сонымен қатар, біз дәстүрлі түрде суицидтің себебі болып саналатын мотивтер туралы ғана емес (бақытсыз махаббат, отбасындағы мәселелер, құрдастарымен қарым-қатынас, мектептегі сәтсіздік), сонымен қатар өлім деп аталатын топтарда жасөспірімдерді психологиялық емдеу туралы. [79, 8 б.].

Жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсау әрекеттеріне немесе оларды қоғамға қарсы іс-әрекеттер жасауға тартуға байланысты қылмыстық істерді тергеу қылмыс жасаған адамдардың да, қылмыс құрбаны болған адамдардың да психологиялық ерекшеліктерін білуді талап етеді . [80, 186 б.].

Әрине, бұл мәселені шешу кезінде психология саласындағы мамандардың көмегіне жүгіну керек.

Интернетте орналастырылған дәлелді ақпаратты алудың тиімділігі тергеушінің тактикалық және техникалық құзыретіне тікелей байланысты. Мамандармен, жедел қызметкерлермен өзара іс-әрекетті сауатты ұйымдастыру, оларды анықтаған, тіркеген және алып қойған кезде әртүрлі цифрлық ақпарат тасығыштардың техникалық ерекшеліктерін есепке алу қылмыстарды ашу мен тергеудің жоғары сапасын қамтамасыз етеді.

Ақпаратты тіпті процессуалдық өкілеттіктерге ие адамның анықтауы оны қылмыстық іс бойынша дәлелге айналдырмайды. Бақыланатын интернет-объект туралы ақпаратты іс жүргізу арқылы бекіту және түрлендіру мүмкіндігін алу үшін оны дұрыс бекіту үшін бірқатар талаптарды орындау қажет. Қолданыстағы іс жүргізу заңнамасы Интернет желісінде орналастырылған ақпаратты тіркеудің ерекше нысанын көздемейді [81, 10 б.].

Мұндай ақпаратты тіркеу процесі мынадай талаптарға сәйкес келуге тиіс: процестік дұрыстығы (цифрлық ақпараттың мазмұны мен деректемелері сарапшының (маманның) қарап-тексеру, тінту хаттамасында немесе қорытындысында міндетті түрде сипатталуға жатады; оның ішінде пайдаланылған техниканы, бағдарламалық қамтылымды (дәл нұсқасын қоса алғанда) анықтау жөнінде жүргізілген операциялардың дәл сипаттамасы.

Хаттамада веб – мазмұнды көруге арналған шолғыш бағдарламасы туралы ақпаратты тіркеуге ерекше назар аудару керек. Әр түрлі браузерлер бірдей веб-бетті әртүрлі көрсете алады. Бұл қабылданған стандарттардағы айырмашылықтармен, жергілікті кеңейтімдердің болуымен немесе веб-мазмұнды өңдеуге және нәтижелерді көрсетуге арналған сыртқы модульдердің қосылуымен түсіндіріледі. Осыған байланысты браузердің атауын, нұсқасын дәл белгілеп, қосылған модульдерді (толықтырулар, кеңейтімдер және т.б.) тізіп, сипаттау керек.

Интернет желісінде орналастырылған ақпаратты оның тікелей тасымалдаушысын алып қоймай алып қою да маңызды аспект болып табылады. Мұндай жағдай тасымалдаушыны алу мүмкін болмаған жағдайда немесе мұндай алу міндетті емес болған кезде туындайды. Мысалы, егер тексерілетін веб-ресурстың сервері басқа мемлекеттің аумағында орналасқан болса [82, 11 б.].

Интернет кеңістігінде кәметке толмағандарға қатысты қылмыстарға қарсы тұру мәселесі бүкіл халықаралық қоғамдастық үшін өзекті екені сөзсіз, өйткені интернет кеңістігінің орталықтандырылмаған сипаты бұл мәселені ұлттық деңгейде шешудің жалғыз мүмкін еместігін білдіреді. Бұл мәселе Интернеттің ғаламдық ақпараттық орта болуымен күрделене түседі, бірақ

қолданылатын құқықтық механизмдер әдетте ұлттық шектеумен шектеледі [83, 104 б.].

Сондықтан, алдын-ала тергеу барысында ұйымдастырушылық және процедуралық сипаттағы белгілі бір қиындықтар туындайды. Аталған қиындықтарды шешуде қылмыстық процесс саласындағы халықаралық ынтымақтастық, дәлірек айтқанда, оның ажырамас құқықтық элементтері маңызды рөл атқарады: қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек, консулдық құқықтық көмек, сондай-ақ қылмыстық қудалауды шет мемлекеттің құзыретті органдарына беру [84, 26 б.].

Интернет желісінде кәмелетке толмағандарға қылмыстық қол сұғушылыққа қарсы іс-әрекетке ерекше назар аудара отырып, балаларды денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғауға бағытталған кешенді қадағалау іс-шараларын бүкіл ел бойынша ұйымдастыру және талдау орынды болып көрінеді. Прокурорлық тексерулердің нәтижелері бойынша ақпараттық хаттар дайындалсын және Бас прокуратураға жіберілсін.

Ведомствоаралық деңгейде интернет желісінде кәмелетке толмағандарға қылмыстық қол сұғушылыққа қарсы іс-әрекет туралы ережені әзірлеу және бекіту орынды, онда өзара іс-әрекеттің құқықтық негізін, қағидаттары мен негізгі нысандарын бекіту орынды. Өзара іс-әрекет нысандарының бірі ретінде қарастырылып отырған саладағы криминогендік жағдайды зерттеу және осындай қол сұғушылықтарға қарсы іс-әрекет бойынша ұсыныстар әзірлеу мақсатында тұрақты жұмыс істейтін ведомствоаралық жұмыс топтарын қарастыру.

Қорыта келе, Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасында байланыс, ақпараттық технологиялар және бұқаралық коммуникациялар саласындағы қадағалау қызметтерімен, сондай-ақ тұтынушылардың құқықтарын және адамның әл-ауқатын қорғау саласындағы қадағалау қызметімен бірлесіп, балалардың денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғау жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобын құру мүмкін деп ойлаймыз. Топ міндеттерінің қатарында қаралып отырған саладағы заңнамалық деңгейде реттеуді талап ететін өзекті мәселелерді қарауды бекіту керек.

3.2 Кәмелетке толмаған жәбірленушіні қорғауды көздейтін қылмыстық заңнаманы жетілдіру жөніндегі ұсыныстар

Қазақстанда кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстар статистикасы келесідей көрініс табады.

3.1-кесте-Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстар статистикасы [85].

	Кезең	2016	2017	2018	2019	2020
--	--------------	------	------	------	------	------

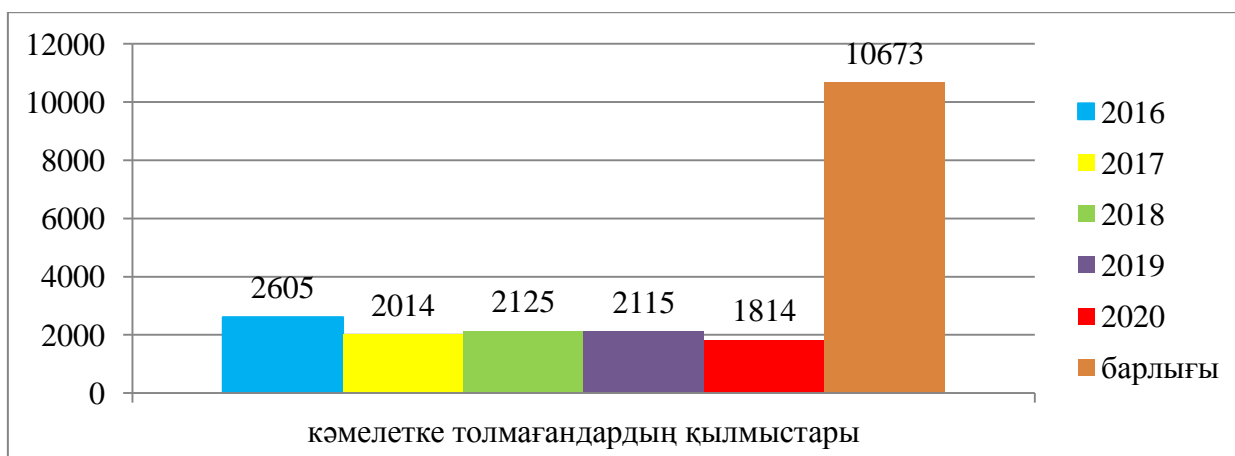
	Кезең	2016	2017	2018	2019	2020
II тарау. Отбасына және кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар		77	52	51	49	92
оның ішінде	кәмелетке толмағанды қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға тарту (132-бап)	10	18		1	1
	Кәмелетке толмаған адамды қоғамға қарсы іс-әрекеттер жасауға тарту (133-б.)	1				
	Кәмелетке толмаған адамды жезөкшелікпен айналысуға тарту (134-б.)	7				
	Кәмелетке толмағандарды сату (135-б.)	12	8			
	Баланы ауыстыру (136-б.)			41	34	52
	Бала асырап алу жөніндегі заңсыз әрекет (137-бап)			4	8	6
	Бала асырап алу құпиясын жария ету (138-б.)				1	1
	Балаларды асырауға арналған қаражатты төлеу жөніндегі міндеттерді орындамау, еңбекке жарамсыз ата-аналарды, еңбекке жарамсыз жұбайын (зайыбын) асырауға арналған қаражатты төлеуден жалтару (139-бап)	5	6	3	1	2
	Кәмелетке толмаған адамды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамау (140-б.)	21	13		2	16
	Балалардың өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі міндеттерді тиісінше орындамау (141-бап)	19	7			
	Қорғаншының немесе қамқоршының құқықтарын теріс пайдалану (142-б.)	1				
Кәмелетке толмағандарды эротикалық мазмұндағы өнімді дайындау(144-б)	1		3	2	14	

3.2-кесте-есептік кезеңде кәмелетке толмағандарға қатысты СДТБТ-де тіркелген құқық бұзушылықтар саны

Кезең		2016	2017	2018	2019	2020
Барлығы		2605	2014	2125	2115	1814
оардың ішінде	шағын ауырлық	460	126	149	132	76
	орташа ауырлық	1269	1888	1976	1983	1738
	ауыр	402	345	373	356	284
	аса ауыр	303	785	956	937	667
Қылмыс		2434	421	350	332	320
теріс қылықтар		171	337	297	358	467
УДР істер бойынша		107	119	93	48	40

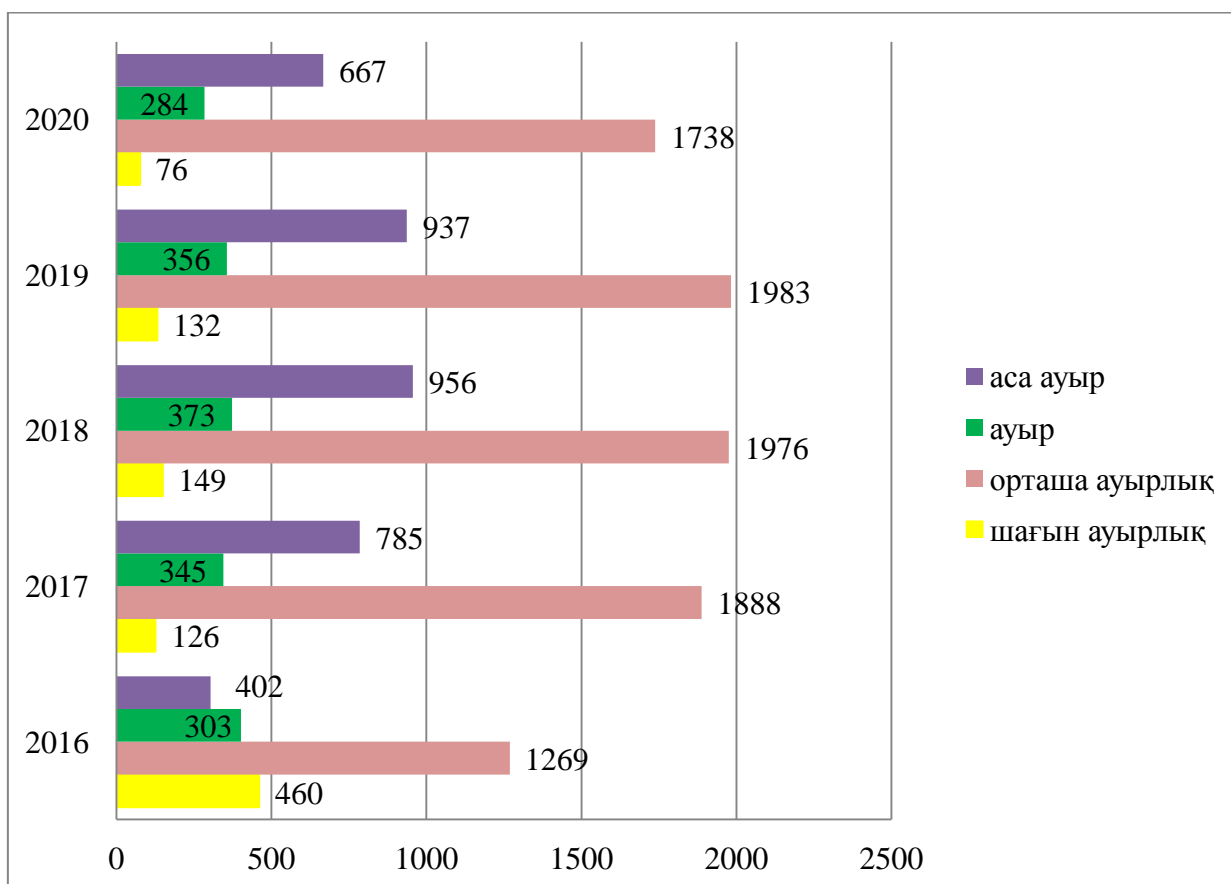
Біз бұл статистиканы 3.1 суретте анық көрсетеміз

Бұл қылмыстардың динамикасы 3.2 суретте көрсетілген

3.2-сурет - 2016-2020 жылдары кәмелетке толмағандарға қатысты есептік кезеңде СДТБТ-де тіркелген құқық бұзушылықтар динамикасы

3.3-суретте осы қылмыстардың түрлері бойынша динамикасы көрсетілген

3.3-сурет - 2016-2020 жж. түрлері бойынша кәмелетке толмағандарға қатысты есептік кезеңде СДТБТ-де тіркелген құқық бұзушылықтар динамикасы

Осы талдау көрсеткендей, соңғы 5 жылда кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстар 12 бап бойынша 321 істі құрады. 2016 жылмен салыстырғанда 16% - ға өсу байқалады. Мұнда өсу келесі баптар бойынша байқалады:

1. Баланы ауыстыру (136-бап)- 100% өсім (2020 жылы 52 іс).
2. Бала асырап алу жөніндегі заңсыз әрекет (137 - бап) - 100% - ға өсу (2020 жылы 6 іс).
3. Кәмелетке толмағандарды эротикалық мазмұндағы өнімдерді дайындауға тарту (144 - бап)-93% - ға өсу (2016 жылы 1 іс, 2020 жылы 14 іс).

Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар сол кезеңде 10 673 істі құрады. Әрине, 2016 жылмен салыстырғанда төмендеу динамикасы байқалады, төмендеу шегі 30% құрады.

Айта кету керек, жаңа қылмыстық кодекс кәмелетке толмағандарға «шабуыл жасағаны» үшін жауапкершілікті едәуір күшейтті.

Балаларға қатысты құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауапкершілікті күшейту біздің еліміздің халықаралық міндеттемелерін орындау қажеттілігімен байланысты, 1994 жылғы 8 маусымда Қазақстан Республикасының Бала құқықтары туралы БҰҰ Конвенциясын ратификациялауына байланысты.

Бұл қылмыстық заңнаманы ізгілендіру қағидатымен келісілетін қол сұғу объектісінің маңыздылығына байланысты, өйткені Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасына сәйкес неғұрлым қауіпті қылмыстық қылмыстар үшін қылмыстық жазаларды қатаңдату азаматтық тұрғындарды осы қол сұғушылықтардан неғұрлым тиімді қорғауды қамтамасыз етеді. Барлық ресми құжаттарда, мемлекет басшысының сөйлеген сөздерінде балаларға жасалған шабуылдар ең қауіпті деп танылады, өйткені балалар - бұл біздің еліміздің болашағы. Сондықтан олардың қылмыстық-құқықтық қорғалуын күшейту біздің қылмыстық заңнамамыздың ізгілендірілгендігін айғақтайды.

Балаларға қатысты құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауапкершіліктің күшеюі біздің еліміздің БҰҰ-ның Бала құқықтары туралы Конвенциясын 1994 жылғы 8 маусымда ратификациялауға байланысты өзінің халықаралық міндеттемелерін орындау қажеттілігімен байланысты.

2014 жылғы 3 шілдеде қабылданған еліміздің жаңа Қылмыстық кодексінің кәмелетке толмағандарды қылмыстық-құқықтық қорғауға байланысты көптеген ерекшеліктері бар. Олар келесідей:

Жаңа Қылмыстық кодексте бұрын Қылмыстық кодексте болмаған баптар бар.

Атап айтқанда, 137-бапта заңсыз бала асырап алғаны үшін жауапкершілік қарастырылған. Осы баптың бірінші бөлігі қылмыстық құқық бұзушылық туралы, ал екінші бөлігі - егер бұл әрекеттер өзіміздік ниетпен немесе лауазымды адам өзінің қызметтік жағдайын пайдаланып жасаған болса, онда әр

түрлі жазалар қарастырылған - екі жылға дейін бас бостандығынан айыру қарастырылған.

143-бап Кәмелетке толмаған адамды Қазақстан Республикасынан тыс жерлерге заңсыз әкеткені үшін жауапкершілікті қарастырады.

144-бап Кәмелетке толмағандарды эротикалық өнім өндіруге тарту үшін жауапкершілікті қарастырады. Бұл бап қылмыстық құқық бұзушылықтарға қолданылады.

Сондай-ақ, кәмелетке толмағандарды қылмыстық-құқықтық қорғау жаңа Қылмыстық кодекстің осы тарауының аясымен шектелмейтінін атап өткен жөн. Қылмыстық кодекстің басқа тарауларында кәмелетке толмағандарға қатысты құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті көздейтін нормалар да бар.

Атап айтқанда, 100-бап (жаңа туған баланы анасының өлтіруі), 122-бап (он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер), 124-бап (кәмелетке толмағандарды азғыру), 153-бап (кәмелетке толмағандарға қатысты Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын бұзу) және басқа да бірқатар баптар. Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің арнайы бөлімінің көптеген баптарында кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыс жауапкершілік пен жазаны ауырлататын жағдай ретінде қарастырылады.

Жаңа Қылмыстық кодекске енгізілген көптеген новеллаларға қарамастан, кәмелетке толмағандарды қылмыстық-құқықтық қорғау жетілдіруді қажет етеді.

Атап айтқанда, кәмелетке толмағандарға қатысты қатыгездік пен зорлық-зомбылық жиі байқалады.

Бұл құбылыспен неғұрлым тиімді күресу үшін «отбасы мен кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық қылмыстар» деген 2-тарауды бірінші бөлікте қылмыс субъектісі ретінде 18 жасқа толған кез келген жеке тұлғаны көздейтін қатыгездік пен зорлық-зомбылық сияқты әрекеттер үшін жауапкершілік туралы жаңа баппен толықтыру, ал екінші бөлікте осы әрекеттерді жасағаны үшін ата-аналардың, жаттықтырушылардың, тәрбиешілердің, мұғалімдердің немесе оларды алмастыратын өзге адамдардың неғұрлым қатаң жазасын көздеу қажет.

Біздің ойымызша, кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен куәгерлердің қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу ерекшеліктері келесі форматта өтуі керек.

Шындыққа жету және жеткілікті дәлелдер жинау үшін тергеуші кәмелетке толмаған адамға, оның ішінде психологиялық байланыс орнату арқылы дұрыс көзқарас табуы керек. Әрбір жағдайда кәмелетке толмаған адамға мұқият және асықпай қарау керек. Тек осы ұсыныстарды ескере отырып, қажетті нәтижеге қол жеткізуге болады.

Көптеген әдістер бар, соның ішінде психологтар жасаған. Мұның бәрін өмірге келтіру үшін біз психологиялық білімнің әлеуетін пайдалануымыз керек.

Теория бойынша, кәмелетке толмағаннан жауап алу оның жас ерекшеліктерін ескере отырып жасалады. Кәмелетке толмағандар үшін, әсіресе

мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасында, болжамның жоғарылауы, қиялға бейімділік, болған жағдайды болжау тән.

Дамудың жеткіліксіз деңгейі, шектеулі логикалық ойлау, өмірлік тәжірибе мен кәсіби білімнің болмауы кейде оларға оқиғаның бейнесін тұтастай қабылдауға және жауап алу кезінде түсірілген ақпаратты дұрыс айтуға кедергі келтіреді. Сонымен қатар, олар жарқын сәттер мен бөлшектерді оңай есте сақтайды (мысалы, көлік нөмірі, қылмыскердің қызықты белгілері және т.б.). Жасөспірімдердің өмірі эмоционалды түрде қарқынды, ал кейінгі әсер көбінесе олардың қабылдаған нәрсесін ұмытып кетуіне ықпал етеді, сондықтан олардың жауап алуын ұзақ уақытқа қалдыруға болмайды.

Жауап алуға дайындық кезінде кәмелетке толмағанның даму деңгейі, оның мүдделері, бейімділігі, әдеттері, отбасылық орта, жауап алынатын адаммен қарым-қатынас туралы ақпарат алу қажет.

Жауап алу кезінде кәмелетке толмағанның эмоционалды жағдайына, оның реакциясына, қорқуына, қауіп-қатерге ұшырағанына назар аудару керек. Есте сақтау керек, жасөспірімдер кейде маңызды себептерсіз, эмоционалды импульстарға сүйене отырып, нақты фактілерді бұрмалайды, куәлік беруден бас тартады. Тергеуші шыдамдылық танытып, теріс көзқарасты жоюы керек. Кәмелетке толмағандарға қойылатын сұрақтар қарапайым және түсінікті болуы керек. Жауаптар жауап алынған адамның сөйлеу ерекшеліктерін сақтай отырып жазылады.

Кәмелетке толмаған адамнан жауап алу кезінде, мысалы, оң қасиеттерді ынталандыратын және теріс қасиеттерді бейтараптандыратын, адалдықты шақыратын, сондай-ақ психологиялық әсерге, күтпеген сұрақтар қоюға, өтіріктің ашылатынына деген сенімге, дәлелдемелерді ұсынуға, айғақтардағы қайшылықтарға назар аударуға және т.б. қатысты тактикалық әдістерді қолдануға болады. сонымен қатар, кәмелетке толмағандар үшін беделді адамдардың (мұғалімдер, ата-аналар, аға жолдастар, бауырлар, әпкелер және т. б.) тактикалық тұрғыдан дұрыс жүзеге асырылған әсері.

Кәмелетке толмағанның айғақтарын бағалау кезінде сіз ақпараттың тегістігіне, есте сақтауына, ерекше бұрылыстарды қолдануға назар аударуыңыз керек, бұл мүдделі тұлғалардың әсерін көрсетуі мүмкін.

Мұны нақты өмірдегі фактілер дәлелдейді.

Жақында біз мұғалімнің оқушылармен қатыгездігіне тап болдық. Оқиғаның негізгі қатысушылары 5-6 сынып оқушылары болды.

Жауап алу кезінде мұғалім Д.-ның қатыгездігіне шағымданған 5-сынып оқушысы М. Жәбірленуші аздап жабылып, қорқып кетті. Оны осы күйден шығару үшін біз онымен құпия әңгіме бастадық. Жауап алуға оның анасы қатысты.

М. мұғалімнің оны қалай мазақ еткенін, оның екі жақты екенін, мылқау екенін, мойнын ұрып, құлағын тартып, оны әр түрлі жолмен мазақ еткенін айтты.

Ол мұғалім өзінің сыныптастары З., У. және т. б. оқушыларға да дәл осындай түрде қатыгез болғанын, оқығысы келмейтінін айтты.

М. - ның кейбір мұғалімдері мен сыныптастары Д. оқытушысын жақтап, М. - ны оқымайды, серуендейді және бұзақылық жасайды деп айыптады.

Біз М.күнделігін тексердік, онда іс жүзінде екі және үш деген бағалар болды. Бізде М.қиын бала, мұғалім оған қатал қарамады, бірақ Д. - ның қолынан зардап шеккен сыныптастары туралы ол өзін ақтау үшін айтты.

Психологпен және мұғаліммен кеңескеннен кейін біз М.сыныптастарының әрқайсысымен жеке-жеке сөйлестік, олар Д. мұғалімінің пайдасына куәлік берді, олардың басқа адамға бағытталған көзқарасы бар екені анық болды.

Біз адамның басқа адамды, әсіресе олардың жасын еш себепсіз ұруға құқығы бар ма деген сұрақ қойғанда, олардың әрқайсысы біздің мұғалімдеріміз жақсы деп жауап берді, ал егер М. және басқалары жақсы оқыған болса, онда олар бұған жүгінбейтін еді.

Оларды түсінуге болады, өйткені әрқайсымыз мектеп оқушысы болғанбыз және біз өз тәжірибемізден білеміз, мұғалім сізді мақтаған кезде сіз оған деген құрметке ие боласыз, ал кейбір жағдайларда мұғалім сіз үшін беделге ие болады. Ал сіз мұғалімді тыңдай отырып, оның көңілінен шыққыңыз келеді, ал айтылған нәрсе өзіндік нұсқаулыққа айналады. Сонымен қатар, жасөспірім мұғалімнің басқаларға қатысты мұндай әрекеті апатты зардаптарға әкелетінін түсінбейді, мысалы, суицидке, психикалық ауруға және т.б.

Куәгер З. жауап алу кезінде анасы қатысты. Ол куәлік беруге ұмтылған жоқ және айлакерлігін танытты. Алдымен біз не болып жатқанын түсінбедік, өйткені бір күн бұрын мектепте З. - ны көрдік және біз онымен біраз сөйлестік. Ол айлакер емес және ол соншалықты шатасқан емес. Біз оның анасынан сұрадық: «Сіздің ұлыңыз бұған дейін мұғалім Д. оны ұрып-соғып, мазақ еткеніне шағымданды ма?» Ана жауап ретінде ол ештеңе алмайтынын және жақсы оқитынын айтты. Біз З.неге айлакер және болған оқиға туралы құлықсыз сөйлегені туралы өз сұрағымызға жауап алдық.

Біз З. жауап алуға қатысу үшін мұғалімді шақырдық.

Жауап алу алдында олар оны сендірді. Оған ең үлкен физикалық және психологиялық ауырсыну себеп болды. Ол анасына не болғанын жиі айтқан, бірақ ол оны түсінбеді және ешқандай реакция жасамады. Нәтижесінде ол мектепке барғысы келмеді.

Осылайша, мұғалім Д. бес оқушыны жүйелі түрде ұрып-соғып, мазақ етті. Олардың кейбіреулері сабақтан қашып, кешке дейін бір жерде жасырынып жүрді.

Д. - ға қатысты ҚР ҚК 140-бабы бойынша қылмыстық іс қозғалды, яғни кәмелетке толмаған баланы тәрбиелеу бойынша міндеттерді орындамау.

Кейбір мектеп қызметкерлері жұмыстан босатылып, прокурорлық шаралар қабылданғаннан кейін оқушылар көңілді болды, жақсы оқыды.

Осылайша, мұғалімнің қатыгездігі кейбір оқушылардың оқшаулануына, ұялуына және сәтсіздігіне себеп болды. Сондықтан, мұғалімнің, заңды өкілдердің жауап алуға қатысуымен олардың кәмелетке толмаған адаммен қарым-қатынасының сипаты жауап алынушыға теріс әсер етпейтініне алдын-ала көз жеткізген жөн. Бұл адамдарға кәмелетке толмағанға қатысты қандай да бір түсініктерге, жетекші сұрақтарға, ғибратты үнге, тітіркенуге жол берілмейтіні туралы ескертілуге тиіс.

Статистикалық деректерді талдау көрсеткендей, соңғы 5 жылда кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстар 12 бап бойынша 321 істі құрады. 2016 жылмен салыстырғанда 16% - ға өсу байқалады. Мұнда өсу келесі баптар бойынша байқалады:

1. Баланы ауыстыру (136-б.)- 100% өсім (2020 жылы 52 іс).
2. Бала асырап алу жөніндегі заңсыз әрекет (137 - бап) - 100% - ға өсу (2020 жылы 6 іс).
3. Кәмелетке толмағандарды эротикалық мазмұндағы өнімдерді дайындауға тарту (144 - бап)-93% - ға өсу (2016 жылы 1 іс, 2020 жылы 14 іс).

Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар сол кезеңде 10 673 істі құрады. Әрине, 2016 жылмен салыстырғанда төмендеу динамикасы байқалады, төмендеу 30% құрады.

Интернет желісіне байланысты кәмелетке толмағандар болып табылатын қылмыстық істер бойынша іс жүргізу мәселелері анықталды.

Коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы кәмелетке толмағандарға қылмыстық қол сұғушылық мақсатында Интернет желісін пайдалануға алып келгені анықталды, бұған әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың жасының төмендеуі және ақпараттың таралу жылдамдығы ықпал етеді. Осыған байланысты киберкеңістікте кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстар туралы істер бойынша сотқа дейінгі іс жүргізумен байланысты іс жүргізу мәселелері туындайды.

Соңғы кездері кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық құқық бұзушылықтар жиі орын алып келетіндігі бұқаралық-ақпарат құралдарынан мәлім. Мәселен, ҚР ҚК 122-бабы бойынша тіркеліп отырған қылмыстар аз емес, яғни 2020 жылдың 12 айында барлығы 322 қылмыстық құқық бұзушылықтар тіркелген (2017 – 274, 2018 – 379, 2019 – 377).

Осылайша, он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынасқа байланысты қылмыстардың ұлғаюы есебінен кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстардың өсуі байқалады.

Мысалы, Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі арнаулы соттың 2018 жылғы қаулысына сәйкес ҚК 122-бабының 1-бөлігі бойынша азамат А кәмелетке толмағанға қатысты қылмыстық іс ҚК 68-бабының 1-бөлігі негізінде тараптардың татуласуымен тоқтатылды.

Азамат А. 2000 жылы туған, 2017 жылдың маусым айында кәмелетке толмаған 2003 жылы туған азаматша В.-мен жыныстық қатынасқа түскен деп

айыпталған. Жыныстық қатынас кезінде А. және В. екеуі де кәмелеттік жасқа толмаған болып, 16 жас 7 ай және 14 жас 3 ай болған.

Осыған ұқсас, 2018 жылғы ШҚО қылмыстық істер жөніндегі арнайы сотының үкімімен ҚК 122-бабының 1-бөлігі бойынша кәмелетке толмаған азамат Д.-ға қатысты қылмыстық іс ҚК 68-бабының 1-бөлігі негізінде тараптардың татуласуымен тоқтатылды.

2000 жылы туған азамат Д. ҚК-нің 122-бабының 3-бөлігі бойынша кәмелетке толмаған болып (17 жас 1 ай) 2017 жылғы маусым айының соңында пәтерде және 2017 жылғы шілдеде гаражда бірнеше рет туылғандығы негізінде кәмелетке толмаған азаматша М.-мен (2002 жылы туған (15 жас 3 ай) жыныстық қатынасқа түскендігі үшін айыпталды. Сот бірнеше рет жасалғандығын оның дәлелденбеуіне байланысты алып тастап, ҚК-нің 122-бабының 1-бөлігі бойынша іс тараптардың татуласуына байланысты тоқтатты.

ҚК-нің 122-бабының диспозициясы көрінеу он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас, еркек пен еркектің жыныстық қатынасы, әйел мен әйелдің жыныстық қатынасы немесе нәпсіқұмарлық сипаттағы өзге де әрекеттер үшін жауаптылықты көздейді.

Объективті жағы үшінші тұлғалар мен мемлекеттің мүдделерін қозғамай, екі жақты келісім бойынша екі кәмелетке толмаған адамның жыныстық қатынасынан тұрады.

Өзара ниет пен келісім жағдайында кәмелетке толмаған адам өзінің іс-әрекетінің қоғамдық қауіптілігін және осындай қауіптің болу мүмкіндігін сезіне алмайды, егер оны жасаған адам өз іс-әрекетінің қоғамдық қауіптілігін түсінбесе және істің мән-жайы бойынша сезіне алмаса, іс-әрекет жазықсыз жасалған деп танылады. ҚК-нің 19-бабының 1-бөлігіне сәйкес кінәсіз зиян келтіргені үшін қылмыстық жауаптылық туындамайды.

Жәбірленушінің он алты жасқа толмаған күдікті жасы үшін көрінеу белгілі болу міндетті белгі болып табылады.

Осыған байланысты, заң шығарушы кәмелетке толмаған адам өзі үшін азаматтық міндеттерді толығымен кұруға және орындауға қабілетті емес деп тапты, оның аясында «қасақана» түсіну және түсіну фактісі, сондай-ақ жалпы қоғамның мүдделеріне әсер ететін құқықтық қатынастардың жариялылығы, біздің жағдайда екі адамның таза ерікті құқықтық қатынастарымен айыптауға жатады.

Сонымен бірге, қылмыс жасалған уақытта он төрт жасқа толған адамдар ҚК-нің 15-бабының 2-бөлігінде белгіленген, қылмыстың тек отыз түрін қамтитын тізбеге сәйкес қылмыстық жауаптылыққа жататынын атап өту қажет.

Он алты жасқа толған адам осы қылмыстың субъектісі болып табылады (ҚК 15-б.).

Кәмелетке толмаған адам осы қылмыстың субъектісі болмауы керек деп санаймыз.

Мәселен, профессор Е.Ш. Борчашвилидің пікірі бойынша, кәмелетке толған адам ҚК-нің 122-бабы бойынша қылмыс субъектісі болып табылады. Азаматтық кодекске сәйкес кәмелетке толу 18 жастан басталады.

Мысалы, Ресей Қылмыстық кодексінің 134-бабында «он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас, еркектік немесе лесбияндық, он сегіз жасқа толған адам жасаған» делінген.

Қаралып отырған баптың 3-бөлігінде көзделген жеке құрамға санкцияның едәуір ұлғаюымен он екі жасқа толған, бірақ он төрт жасқа толмаған адаммен жасалған іс-әрекеттер бөлініп көрсетілген.

Сонымен қатар, ресейлік заң шығарушы біреуі 16 жасқа толмаған және кейіннен ерлі-зайыптылар болған адамдар арасындағы жыныстық қатынастарды қылмыссыздандыру жолымен жүреді.

Сол сияқты, Беларусь Республикасының (ҚК 168-бабы), Қырғызстанның (ҚК 132-бабы) және Әзірбайжанның (ҚК 152-бабы) қылмыстық заңнамасында тек кәмелетке толған адамдардың (18 жастағы) жауаптылығы қарастырылған.

Бұл ретте Өзбекстанның Қылмыстық кодексінде қаралып отырған заң нормасы жоқ және мұндай құқықтық қатынастар нақ осындай әрекет (Әкімшілік преюдиция) үшін әкімшілік жаза қолданылғаннан кейін жасалған, неке жасына толмаған адаммен нақты неке қатынастарына кіргені үшін жауаптылықты көздейтін ҚК-нің 125-1-бабымен (неке жасы туралы Заңнаманы бұзу) реттеледі. Жоғарыда аталған қылмыстың субъектісі кәмелетке толған адам болып табылады (Өзбекстан Қылмыстық кодексінің 17-бабы).

Қорытынды: «он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас немесе жыныстық сипаттағы басқа да әрекеттер» үшін жауаптылықты көздейтін норманың қисыны көрсетілген норманың заңды техникасына қайшы келеді.

Осыған байланысты біз ҚК-нің 122-бабының (Ресей Федерациясының тәжірибесі бойынша) диспозициясын «...он сегіз жасқа толған адам жасаған» деп толықтыра отырып кеңейтуді ұсынамыз:

Қолданыстағы редакция	Ұсынылатын редакция
<p>122-бап. Он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер жасау</p> <p>1. Көрінеу он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас, еркек пен еркектің жыныстық қатынасын, әйел мен әйелдің жыныстық қатынасын немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер жасау –</p>	<p>122-бап. Он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер жасау</p> <p>1. Көрінеу он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас, еркек пен еркектің жыныстық қатынасын, әйел мен әйелдің жыныстық қатынасын немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттерді он сегіз жасқа толған адамның жасауы –</p>

Сонымен, қорыта келе:

1. Кәмелетке толмағандар әлеуметтік желілер арқылы белсенді қарым-қатынас жасайды, бұл өз кезегінде қылмыс жасаудың құралдары мен тәсілдерінің біріне айналып отыр. Интернеттің көмегімен балалардың қатысуымен порнографиялық материалдарды тарату арқылы, көбінесе балалар сауда мен жыныстық қанаудың құрбаны болады. Интернет кеңістігінде балалар өзін-өзі өлтіруге бейім, сонымен қатар олардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін әрекеттерді жасауға қатысады. Желіде ақпараттың тез таралуы байланыс қауіпсіздігін жедел бақылауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан балаларды теріс ақпараттан дұрыс қорғау тек қылмыстық-құқықтық құралдармен мүмкін емес екенін бірден ескертеміз. Бұл мәселені шешуге кешенді тәсіл қажет.

Осы санаттағы қылмыстық істерді қозғау және тергеу ұйымдастырушылық және рәсімдік сипаттағы қиындықтарға ие. Атап айтқанда, қылмыс жасаған адамды анықтауға, бастапқы тергеу әрекеттерін ұйымдастыруға және жүргізуге, дәлелдемелерді жинауға, тексеруге және бағалауға, қылмыс жасауға ықпал ететін жағдайларды анықтауға байланысты мәселелер туындайды. Сонымен, интернет-кеңістіктегі іздерді тексеру нәтижеге әкелуі мүмкін, өйткені пайдаланушының барлық хат-хабарлары немесе басқа да қажетті ақпарат жойылуы мүмкін немесе ақпаратты іздеуге және бекітуге ұқыпсыз көзқарас жіберілген.

Сонымен қатар, кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен заңсыз әрекеттерді жасаған адамдар көбінесе географиялық тұрғыдан бөлінеді, бұл іс бойынша тиісті іс жүргізуге кедергі келтіреді. Егер мемлекеттер арасында қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек көрсету туралы келісім жасалмаса, жағдай күрделене түсуі мүмкін. Интернетте орналастырылған дәлелді ақпаратты алудың тиімділігі тергеушінің тактикалық және техникалық құзыретіне тікелей байланысты. Мамандармен, жедел қызметкерлермен өзара іс-әрекетті сауатты ұйымдастыру, оларды анықтаған, тіркеген және алып қойған кезде әртүрлі цифрлық ақпарат тасығыштардың техникалық ерекшеліктерін есепке алу қылмыстарды ашу мен тергеудің жоғары сапасын қамтамасыз етеді.

Ақпаратты тіпті процессуалдық өкілеттіктерге ие адамның анықтауы оны қылмыстық іс бойынша дәлелге айналдырмайды. Бақыланатын интернет-объект туралы ақпаратты іс жүргізу арқылы бекіту және түрлендіру мүмкіндігін алу үшін оны дұрыс бекіту үшін бірқатар талаптарды орындау қажет. Қолданыстағы іс жүргізу заңнамасы Интернет желісінде орналастырылған ақпаратты тіркеудің ерекше нысанын көздемейді. Мұндай ақпаратты тіркеу процесі мынадай талаптарға сәйкес келуге тиіс: процестік дұрыстығы (цифрлық ақпараттың мазмұны мен деректемелері сарапшының (маманның) қарап-тексеру, тінту хаттамасында немесе қорытындысында міндетті түрде сипатталуға жатады; оның ішінде пайдаланылған техниканы, бағдарламалық қамтылымды (дәл нұсқасын қоса алғанда) анықтау жөнінде жүргізілген операциялардың дәл сипаттамасы.

Хаттамада веб-мазмұнды көруге арналған шолғыш бағдарламасы туралы ақпаратты тіркеуге ерекше назар аудару керек. Әр түрлі браузерлер бірдей веб-бетті әртүрлі көрсете алады. Бұл қабылданған стандарттардағы айырмашылықтармен, жергілікті кеңейтімдердің болуымен немесе веб-мазмұнды өңдеуге және нәтижелерді көрсетуге арналған сыртқы модульдердің қосылуымен түсіндіріледі. Осыған байланысты браузердің атауын, нұсқасын дәл белгілеп, қосылған модульдерді (толықтырулар, кеңейтімдер және т.б.) тізіп, сипаттау керек.

Интернет желісінде орналастырылған ақпаратты оның тікелей тасымалдаушысын алып қоймай алу да маңызды аспект болып табылады. Мұндай жағдай тасымалдаушыны алу мүмкін болмаған жағдайда немесе мұндай алу міндетті емес болған кезде туындайды. Мысалы, егер тексерілетін веб-ресурстың сервері басқа мемлекеттің аумағында орналасқан болса.

Сондықтан, алдын-ала тергеу барысында ұйымдастырушылық және процедуралық сипаттағы белгілі бір қиындықтар туындайды. Аталған қиындықтарды шешуде қылмыстық процесс саласындағы халықаралық ынтымақтастық, дәлірек айтқанда, оның ажырамас құқықтық элементтері маңызды рөл атқарады: қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек, консулдық құқықтық көмек, сондай-ақ қылмыстық қудалауды шет мемлекеттің құзыретті органдарына беру.

Интернет желісінде кәметке толмағандарға қылмыстық қол сұғушылыққа қарсы іс-әрекетке ерекше назар аудара отырып, балалардың денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғауға бағытталған кешенді қадағалау іс-шараларын бүкіл ел бойынша ұйымдастыру және талдау орынды болып көрінеді. Прокурорлық тексерулердің нәтижелері бойынша ақпараттық хаттар дайындалсын және Бас прокуратураға жіберілсін.

Ведомствоаралық деңгейде Интернет желісінде кәметке толмағандарға қылмыстық қол сұғушылыққа қарсы іс-әрекет туралы ережені әзірлеу және бекіту орынды, онда өзара іс-әрекеттің құқықтық негізін, қағидаттары мен негізгі нысандарын бекіту орынды. Өзара іс-әрекет нысандарының бірі ретінде қарастырылып отырған саладағы криминогендік жағдайды зерттеу және осындай қол сұғушылықтарға қарсы іс-әрекет бойынша ұсыныстар әзірлеу мақсатында тұрақты жұмыс істейтін ведомствоаралық жұмыс топтарын қарастыру.

Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасында байланыс, ақпараттық технологиялар және бұқаралық коммуникациялар саласындағы қадағалау қызметтерімен, сондай-ақ тұтынушылардың құқықтарын және адамның әл-ауқатын қорғау саласындағы қадағалау қызметімен бірлесіп, балалардың денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғау жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобын құру мүмкін деп ойлаймыз. Топ міндеттерінің қатарында қаралып отырған саладағы заңнамалық деңгейде реттеуді талап ететін өзекті мәселелерді қарауды бекіту керек.

2. Кәмелетке толмаған жәбірленушіні қорғауды көздейтін қылмыстық заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар.

Жаңа Қылмыстық кодекске енгізілген көптеген новеллаларға қарамастан, кәмелетке толмағандарды қылмыстық-құқықтық қорғау жетілдіруді қажет етеді.

Бұл құбылыспен неғұрлым тиімді күресу үшін «отбасы мен кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық қылмыстар» деген 2-тарауды бірінші бөлікте қылмыс субъектісі ретінде 18 жасқа толған кез келген жеке тұлғаны көздейтін қатыгездік пен зорлық-зомбылық сияқты әрекеттер үшін жауапкершілік туралы жаңа баппен толықтыру, ал екінші бөлікте осы әрекеттерді жасағаны үшін ата-аналардың, жаттықтырушылардың, тәрбиешілердің, мұғалімдердің немесе оларды алмастыратын өзге адамдардың неғұрлым қатаң жазасын көздеу қажет.

Сонымен бірге, «он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас немесе жыныстық сипаттағы басқа да әрекеттер» үшін жауаптылықты көздейтін норманың қисыны көрсетілген норманың заңды техникасына қайшы келеді. Осыған байланысты біз ҚК-нің 122-бабының (Ресей Федерациясының тәжірибесі бойынша) диспозициясын «...он сегіз жасқа толған адам жасаған» деп толықтыра отырып кеңейтуді ұсынамыз.

Оған қоса кәмелетке толмағандарға қатысты қатыгездік пен зорлық-зомбылық жиі байқалады. Шындыққа жету және жеткілікті дәлелдер жинау үшін тергеуші кәмелетке толмаған адамға, оның ішінде психологиялық байланыс орнату арқылы дұрыс көзқарас табуы керек. Әрбір жағдайда кәмелетке толмаған адамға мұқият және асықпай қарау керек. Тек осы ұсыныстарды ескере отырып, қажетті нәтижеге қол жеткізуге болады.

Көптеген әдістер бар, соның ішінде психологтар жасаған. Мұның бәрін өмірге келтіру үшін біз психологиялық білімнің әлеуетін пайдалануымыз керек.

Теория бойынша, кәмелетке толмағаннан жауап алу оның жас ерекшеліктерін ескере отырып жасалады. Кәмелетке толмағандар үшін, әсіресе мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасында, болжамның жоғарылауы, қиялға бейімділік, болған жағдайды болжау тән.

Дамудың жеткіліксіз деңгейі, шектеулі логикалық ойлау, өмірлік тәжірибе мен кәсіби білімнің болмауы кейде оларға оқиғаның бейнесін тұтастай қабылдауға және жауап алу кезінде түсірілген ақпаратты дұрыс шығаруға кедергі келтіреді. Сонымен қатар, олар жарқын сәттер мен бөлшектерді оңай есте сақтайды (мысалы, көлік нөмірі, қылмыскердің қызықты белгілері және т.б.). Жасөспірімдердің өмірі эмоционалды түрде қарқынды, ал кейінгі әсер көбінесе олардың қабылдаған нәрсесін ұмытып кетуіне ықпал етеді, сондықтан олардың жауап алуын ұзақ уақытқа қалдыруға болмайды.

Жауап алуға дайындық кезінде кәмелетке толмағанның даму деңгейі, оның мүдделері, бейімділігі, әдеттері, отбасылық орта, жауап алынатын адаммен қарым-қатынас туралы ақпарат алу қажет. Жауап алу кезінде кәмелетке толмағанның эмоционалды жағдайына, оның реакциясына, қорқынына, қауіп-қатерге ұшырағанына назар аудару керек. Есте сақтау керек,

жасөспірімдер кейде маңызды себептерсіз, эмоционалды импульстарға сүйене отырып, нақты фактілерді бұрмалайды, куәлік беруден бас тартады. Тергеуші шыдамдылық танытып, теріс көзқарасты жоюы керек. Кәмелетке толмағандарға қойылатын сұрақтар қарапайым және түсінікті болуы керек. Жауаптар жауап алынған адамның сөйлеу ерекшеліктерін сақтай отырып жазылады.

Кәмелетке толмаған адамнан жауап алу кезінде тактикалық әдістерді қолдануға болады, мысалы, оң қасиеттерді ынталандырады және теріс қасиеттерді бейтараптайды, адалдықты шақырады, сондай-ақ психологиялық әсерге, күтпеген сұрақтар қоюға байланысты, дәлелдемелерді ұсыну арқылы, өтірік әшкереленеді деген сенім, айғақтардағы қайшылықтарға назар аудару және т. б. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандар үшін беделді адамдардың (мұғалімдер, ата-аналар, аға жолдастар, бауырлар, әпкелер және т.б.) тактикалық тұрғыдан дұрыс жүзеге асырылған әсері рұқсат етіледі. Кәмелетке толмағанның айғақтарына баға беру кезінде тегіс болуға, берілген ақпаратты есте сақтауға, мүдделі тараптардың әсерін көрсететін әдеттен тыс бұрылыстарды қолдануға назар аудару қажет.

3. Кәмелетке толмаған куәлар мен жәбірленушілерден жауап алу ерекшеліктерін регламенттейтін Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодекстің 215-бабының 1-тармағына өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет, себебі жоғарыда сөз болған мәселелердің бірі ретінде кәмелетке толмағандардан жауап алу мәселесі қазіргі күні өте өзекті. Атап айтқанда жауап алуға әлеуметтік психолог пен мұғалімнің міндетті қатысуы қамтамасыз етілген болса, алайда, осы баптың диспозициясы әлеуметтік психолог пен мұғалімді таңдау тәртібін белгілемейді. Осылайша, кәмелетке толмаған адамның және оның заңды өкілінің өз педагогы мен психологын таңдау еркіндігіне құқығын белгіленбеген. Сонымен бірге, кәмелетке толмағандардың заңды өкілдерінің әлеуметтік психолог пен педагогты таңдау мүмкіндігі болмаған жағдайда, оларды тергеу органдары мен сот тағайындаудың тәртібін де қарастыру қажет.

Сондықтан, ҚР ҚПК 2015 бабының бірінші бөлігін келесі редакцияда ұсынамыз:

Кәмелетке толмаған куәдан немесе жәбірленушіден жауап алу кезінде әлеуметтік психолог, сондай-ақ оның заңды өкілдері мен педагог қатысады. Кәмелетке толмаған куәдан немесе жәбірленушіден жауап алуға қатысу үшін әлеуметтік психолог пен педагогты таңдау кәмелетке толмағанның заңды өкіліне беріледі. Әлеуметтік психолог пен педагогты кәмелетке толмаған адамның заңды өкілі таңдау мүмкін болмаған жағдайда, тергеуші не сот тағайындайтын әлеуметтік психолог және педагог қатысуға тартылады.»

Біз ұсынып отырған редакцияны қабылдаған жағдайда қылмыстық процесте тараптардың тең құқықтылығы қағидасын сақтау қамтамасыз етіледі деп санаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген зерттеу 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасының нормалары бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу сатыларында кәмелетке толмаған жәбірленушілердің құқықтық жағдайындағы негізгі новеллаларды ашады. Зерттеу тақырыбы бөлігінде Қазақстан Республикасы заңнамасының негізгі мәселелері анықталды. Оларды шешу бойынша ұсынымдар әзірленді.

Кәмелетке толмаған жәбірленуші-қылмыспен зиян келтірген не оны келтіру қаупі төнген кезде 18 жасқа толмаған жеке тұлға.

Кәмелетке толмағандарды қорғау мемлекеттің міндеті болып табылады және оны құқық қорғау және сот органдарының қызметі арқылы жүзеге асырады. Кәмелетке толмағандар өздерінің жас ерекшеліктеріне байланысты қосымша құқықтық қорғауды қажет ететін ереже, азаматтардың осы санаты үшін арнайы белгіленген кепілдіктер жүйесі арқылы ғана қолданысқа енгізілуі мүмкін.

Біздің заманымыздың криминологиялық полемикасында зорлық-зомбылық себептерін сипаттайтын және түсіндіруге және ғылыми негізділікке ұмтылатын көптеген теориялар мен социологиялық, медициналық немесе психологиялық тәсілдер бар. Бұл ұстаным көбінесе жәбірлену процесінің алдын алу үшін біз зорлық-зомбылықтың алғышарттарын, себептері мен салдарын зерттеп, түсінуіміз керек деген сенімге әкеледі. Еуропалық Одақтың 2001/220 шешімінің жобасы өте маңызды, өйткені ол мүше мемлекеттерге құрбан болғандардың құқығын мойындауды талап етеді, ал 2012 жылғы 25 қазандағы Еуропалық Парламент пен Кеңестің директивасы Қылмыс құрбандарының құқықтарына, көмегіне және қорғалуына қатысты ең төменгі стандарттарды белгілейді.

Екі директивада да бұл қылмыс қоғамға зиянды болып қана қоймай, сонымен бірге құрбан болғандардың жеке құқықтарын бұзу болып табылады, оны құрметпен, нәзік және кәсіби түрде тану керек және ешқандай дискриминациясыз (нәсіліне, түсіне, этникалық және әлеуметтік тегіне, генетикалық сипаттамалары, тілі, діні немесе сенімі, жеке, саяси немесе кез-келген басқа пікірі, ұлттық азшылықтың құрамы, мұрасы, тууы, мүгедектігі, жасы, жынысы, гендерлік сәйкестігі мен көрінісі, жыныстық бағыты, тұрғылықты жеріне немесе денсаулығына қатысты мәртебесі), олардың жеке жағдайын және олардың қажеттіліктерін ескере отырып.

Қылмыс құрбандары екінші және қайта құрбан болудан, қорқытудан және жазалаудан қорғалуы керек; оларды қалпына келтіруді жеңілдету үшін тиісті көмек алуы керек және сот процесінде тиісті қол жетімділік пен сүйемелдеуге кепілдік берілуі керек.

Қазіргі уақытта зорлық-зомбылық жаңа және жаңа бұқаралық ақпарат құралдарын толтырып, қарапайым адамдардың таңқаларлығы агрессияға белгілі бір төзімділікпен араласқан кезде, «агрессия көбінесе мінез-құлықтың

мысалы факторы» ретінде қабылданады, ал бұл бүкіл адамның психоәлеуметтік әл-ауқатына әсер ететін жағдайларға қатысты. Бұл сөзбе-сөз «адамға зиян келтіру ниетімен және шабуылдаушыға ол туғызғысы келетін зиянды түсіну арқылы бағытталған әрекет». Жәбірленуші мен жазалаушы қарым-қатынастың күрделілігін арттыру үшін «жақсы мен жаман» арасындағы айырмашылық әрдайым біліне бермейтін басқа динамика бар.

Мінсіз құрбандық, кінәсіздікті, тазалықты, моральдық артықшылықты, жауапкершіліктің жоқтығын және кешірімді, адам ретінде күрделі және даулы тұлға ретінде жәбірленушінің адами қасиеттеріне тап болады (Бурис, 2007). Ұжымдық қиял шындық жоспарын бұрмалайтын және жеке «істер» үшін жауапкершілікті түсінуді және көмек пен қолдау процестерінің жүйелік деңгейінде бағдарламалауды қиындататын пікірлер мен жаңсақ пікірлерге толы.

Кінә, шын мәнінде, жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың іс-әрекеттеріне ғана емес, сонымен қатар адресатсыз және адекватты әлеуметтік саясат тұрғысынан қоғамдастық таңдауына әсер етуі мүмкін жасырын мәдени негізге және терең надандыққа байланысты. Жәбірленушінің ықтимал кінәсі әлеуметтік бақылау саясатына, қылмысты анықтаудың заңды және ресми процестеріне, сондай-ақ жәбірленушілерге көмек және өтемақы саясатына әсер етеді. Қазіргі уақытта эгоцентристік мәдени жүйе құрбандар кодекстерде ұмытылып, заңның субъектісі болып табылмайтын жағдайларда да, біздің сот және қылмыстық жүйелерімізде жәбірленушілерге мүмкіндік беру мен олардың қалпына келтіру жолдарын елемейтін жағдайларда да бірден-бір тірек болып табылады.

2014 жылғы ҚР ҚПК-да кәмелетке толмаған жәбірленушіге қатысты жеке бап жоқ, олар жәбірленуші мәртебесін қылмыстық процестің жалпы ережелері бойынша және ҚР ҚПК 71-бабының «жәбірленуші» негізінде алады.

Статистикалық деректерді талдау көрсеткендей, соңғы 5 жылда кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстар 12 бап бойынша 321 істі құрады. 2016 жылмен салыстырғанда 16% - ға өсу байқалады. Мұнда өсу келесі баптар бойынша байқалады:

1. Баланы ауыстыру (136-б.)- 100% өсім (2020 жылы 52 іс).
2. Бала асырап алу жөніндегі заңсыз әрекет (137 - бап) - 100% - ға өсу (2020 жылы 6 іс).
3. Кәмелетке толмағандарды эротикалық мазмұндағы өнімдерді дайындауға тарту (144 - бап)-93% - ға өсу (2016 жылы 1 іс, 2020 жылы 14 іс).

Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар сол кезеңде 10 673 істі құрады. Әрине, 2016 жылмен салыстырғанда төмендеу динамикасы байқалады, төмендеу 30% құрады.

Қаралып отырған санаттағы қылмыстар бойынша қылмыстық істер материалдарын зерделеу нәтижелері көрсеткендей, 24,6% жағдайда жәбірленуші 14 жастан 18 жасқа дейін жеткен. Сонымен қатар, 86,2% жағдайда ер адам жәбірленуші болып табылады. 25,4% жағдайда жәбірленуші

қылмыстық топтың қатысушыларымен (ең болмағанда оның қатысушыларының бірімен) таныс болды: 32,6% жағдайда тұрғылықты жері бойынша таныс болды, 46,4% жағдайда қылмыс субъектісі оқу орнында таныс, ал 21,0% жағдайда достардың, жолдастардың танысы.

Жәбірленуші кәмелетке толмағандардың жас құрылымында виктимизация шыңы 17 жасқа (32,4%) келеді. Әрбір төртінші Құрбан 14 жаста, әрбір бесіншісі 15 жаста болды.

Кәмелетке толмағандарға қатысты пайдакүнемдік қылмыстарды жасау себептерін қарау кезінде пайдакүнемдік уәждердің (98,1 %) жеке дұшпандық себептерінен (1,9%) айқын басым болуы қажет.

Шетелдік тәжірибені зерттей отырып, заң балалардың қатыгездігін келесі әрекеттердің кез-келгені ретінде анықтайтындығы анықталды:

- Бала кездейсоқ дәрі-дәрмектерден гөрі басқалардың физикалық зорлық-зомбылығына ұшырайды

- Балаға кездейсоқтықтан басқа физикалық зорлық-зомбылық көрсетіледі

- Бала жыныстық зорлық-зомбылыққа немесе қанауға ұшырайды

- Бала ата-анасының немесе қамқоршыларының қарауынсыз қалады, олар оны жеткілікті тамақпен, киіммен, тұрғын үймен, медициналық көмекпен немесе байқаумен қамтамасыз етпейді.

Кәмелетке толмаған жәбірленуші-Виктимологиялық және криминалистикалық зерттеудің ерекше объектісі, бұл криминалистік ақпарат көзін "оның ерекше қасиеттерін, қасиеттерін, күйлерін және басқа линдендермен байланысын түсіну кезінде" қолдануға болады, с бойынша қалыптасқан жағдайларды ескере отырып".

Кәмелетке толмаған жәбірленушілер мен куәгерлердің тергеу әрекеттерін жүргізуге қатысуы прокуратура органдарының олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау қажеттілігін айқындайды, сондай-ақ өздеріне заңмен берілген қосымша іс жүргізу кепілдіктерінің сақталуын қадағалауды жүзеге асыруға құқығы бар. Бұл ретте өмірге қылмыстық қол сұғушылықтың алдын алудың құқықтық тетіктерін іске асыруға ерекше назар аударылады, баланың денсаулығы, жыныстық қолсұғылмаушылығы және мемлекет қорғайтын өзге де құқықтары.

Баланың физикалық және психикалық дамуы және соның салдарынан оның не болып жатқанын (оның қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізумен байланысты) барабар қабылдау қабілеті оған физикалық және моральдық зорлық-зомбылықты қолдануға теріс әсер етеді. Әсіресе балаларға сексуалдық зорлық-зомбылық мәселесі өткір болады, бұл қысқа мерзімге әкелуі мүмкін, сонымен, ұзақ мерзімді салдарға, соның ішінде психикалық бұзылуларға, өзін-өзі өлтіруге, депрессияға, алкоголь мен есірткіні теріс пайдалануға. Осыған байланысты баланың психикалық жағдайын уақтылы диагностикалау, оған психологиялық көмек көрсету, баланы психо-травматикалық факторлардан қорғау үлкен маңызға ие. Кәмелетке толмаған жәбірленушінің немесе

қылмысты көрген адамның психикалық жағдайына зиян келтіру немесе одан әрі нашарлату мүмкіндігін болдырмау қылмыстық сот ісін жүргізудің барлық қатысушыларының басым міндеті болып табылады.

Бұл жағдайда заңды өкілдің көмегін қолдана отырып, қол жетімді түрде психолог пен мұғалім маңызды рөл атқарады, баланың жасына, психофизикалық жағдайына және оның жеке қабылдауына байланысты оған тергеуші мен бала арасындағы делдал бола отырып және эмоционалды стрессті жеңуге көмектесетін тергеу әрекеттерін жүргізудің құқықтары мен тәртібін түсіндіреді. Жыныстық тиіспеушілікке қарсы қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша он алты жасқа толмаған жәбірленушілердің немесе куәгерлердің қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде психологтың қатысуы міндетті. Кәмелетке толмағандардың құқықтарына қосымша кепілдік тергеу әрекетінің тактикасын анықтауға көмектеседі, бұл осы санаттағы істер бойынша қиын, баламен байланыс орнату, сондай-ақ оның айғақтарын дәл және сенімді бағалау.

Балаларға қатысты жасалған немесе олар куә болған қылмыстарды тергеу барысында олармен тергеу әрекеттерін жүргізу ерекшелігін алдын-ала анықтайтын процедуралық және моральдық-этикалық сипаттағы әр түрлі мәселелер туындайды.

Балалар үшін психологиялық жарақаттанудың жоғары деңгейіне ие және, өкінішке орай, қазіргі уақытта кең таралған отбасылық зорлық-зомбылыққа қарсы күреске ерекше назар аудару керек.

Адамның барлық қарым-қатынастарының ішіндегі ең терең және берік бұл отбасындағы қарым-қатынас, сондықтан ата-аналар мен басқа туыстардың балаға физикалық, эмоционалды зорлық-зомбылықты қолдануы оның денсаулығы мен психикасына соншалықты зиянды. Осы қылмыстық әрекеттердің нәтижесінде балалар қайтыс болады, өз-өзіне қол жұмсайды, мүгедек болады, үйден кетіп, қайтадан құрбан болады немесе қылмыстық іс-әрекетке қатысады.

Интернет желісінің баланың дамуына оң әсерін - пайдалы ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндігін, үлкен қалаларда да, шағын елді мекендерде де тұратын балалардың тең білім алуын жоққа шығармай, ақпараттық-телекоммуникациялық желілер арқылы қалыптаспаған ішкі әлемге теріс әсер ететіндігін атап өтеміз. Агрессивті немесе порнографиялық сипаттағы ақпарат баланың психикасына теріс әсер етеді, ол үшін зиянды және жойқын. Интернетті күнделікті қарым-қатынас үшін пайдаланатын кәмелетке толмағандардың көпшілігі ересек қылмыскерлер үшін оңай олжа болады, осыған байланысты интернет кеңістігінде кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық істер бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу мәселелерінің өзектілігі күмән тудырмайды.

Кәмелетке толмаған жәбірленушілермен және куәгерлермен тергеу әрекеттерін жүргізуде мұғалім мен психологтың ролін асыра бағалау мүмкін емес. Педагог балаға әдеттен тыс және жиі жарақат алатын жағдайға

бейімделуге көмектеседі, құрбан болған жасөспірімге немесе қылмыс куәгеріне барынша қолайлы жағдай жасайды, балаға ерікті немесе еріксіз қысым жасау мүмкіндігін жояды. Психолог тергеуші мен кәмелетке толмаған арасындағы қажетті байланысты қамтамасыз етеді, жағымсыз эмоционалдық стрессті жеңуге көмектеседі. Осыған байланысты кәмелетке толмағандардан айғақ алудың психологиялық-педагогикалық негіздеріне назар аудару өте маңызды болды.

Жаңа қылмыстық кодекске енгізілген көптеген новеллаларға қарамастан, кәмелетке толмағандарды қылмыстық-құқықтық қорғау жетілдіруді қажет етеді.

Атап айтқанда, кәмелетке толмағандарға қатысты қатыгездік пен зорлық-зомбылық жиі байқалады.

Бұл құбылыспен неғұрлым тиімді күресу үшін «отбасы мен кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық қылмыстар» деген 2-тарауды бірінші бөлікте қылмыс субъектісі ретінде 18 жасқа толған кез келген жеке тұлғаны көздейтін қатыгездік пен зорлық-зомбылық сияқты әрекеттер үшін жауапкершілік туралы жаңа баппен толықтыру, ал екінші бөлікте осы әрекеттерді жасағаны үшін ата-аналардың, жаттықтырушылардың, тәрбиешілердің, мұғалімдердің немесе оларды алмастыратын өзге адамдардың неғұрлым қатаң жазасын көздеу қажет.

Кәмелетке толмаған адамнан жауап алу кезінде тактикалық әдістерді қолдануға болады, мысалы, оң қасиеттерді ынталандырады және теріс қасиеттерді бейтараптайды, адалдықты шақырады, сондай-ақ психологиялық әсерге, күтпеген сұрақтар қоюға байланысты, дәлелдемелерді ұсыну арқылы, өтірік әшкереленеді деген сенім, айғақтардағы қайшылықтарға назар аудару және т. б. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандар үшін беделді адамдардың (мұғалімдер, ата-аналар, аға жолдастар, бауырлар, әпкелер және т.б.) тактикалық тұрғыдан дұрыс жүзеге асырылған әсері рұқсат етіледі. Кәмелетке толмағанның айғақтарына баға беру кезінде тегіс болуға, берілген ақпаратты есте сақтауға, мүдделі тараптардың әсерін көрсететін әдеттен тыс бұрылыстарды қолдануға назар аудару қажет..

Шындыққа жету және жеткілікті дәлелдер жинау үшін тергеуші кәмелетке толмаған адамға, оның ішінде психологиялық байланыс орнату арқылы дұрыс көзқарас табуы керек. Әрбір жағдайда кәмелетке толмаған адамға мұқият және асықпай қарау керек. Тек осы ұсыныстарды ескере отырып, қажетті нәтижеге қол жеткізуге болады.

Көптеген әдістер бар, соның ішінде психологтар жасаған. Мұның бәрін өмірге келтіру үшін біз психологиялық білімнің әлеуетін пайдалануымыз керек.

Теория бойынша, кәмелетке толмағаннан жауап алу оның жас ерекшеліктерін ескере отырып жасалады. Кәмелетке толмағандар үшін, әсіресе мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасында, болжамның жоғарылауы, қиялға бейімділік, болған жағдайды болжау тән.

Дамудың жеткіліксіз деңгейі, шектеулі логикалық ойлау, өмірлік тәжірибе мен кәсіби білімнің болмауы кейде оларға оқиғаның бейнесін

тұтастай қабылдауға және жауап алу кезінде түсірілген ақпаратты дұрыс шығаруға кедергі келтіреді. Сонымен қатар, олар жарқын сәттер мен бөлшектерді оңай есте сақтайды (мысалы, көлік нөмірі, қылмыскердің қызықты белгілері және т.б.). Жасөспірімдердің өмірі эмоционалды түрде қарқынды, ал кейінгі әсер көбінесе олардың қабылдаған нәрсесін ұмытып кетуіне ықпал етеді, сондықтан олардың жауап алуын ұзақ уақытқа қалдыруға болмайды.

Жауап алуға дайындық кезінде кәмілетке толмағанның даму деңгейі, оның мүдделері, бейімділігі, әдеттері, отбасылық орта, жауап алынатын адаммен қарым-қатынас туралы ақпарат алу қажет.

Жауап алу кезінде кәмілетке толмағанның эмоционалды жағдайына, оның реакциясына, қорқуына, қауіп-қатерге ұшырағанына назар аудару керек. Есте сақтау керек, жасөспірімдер кейде маңызды себептерсіз, эмоционалды импульстарға сүйене отырып, нақты фактілерді бұрмалайды, куәлік беруден бас тартады. Тергеуші шыдамдылық танытып, теріс көзқарасты жоюы керек. Кәмілетке толмағандарға қойылатын сұрақтар қарапайым және түсінікті болуы керек. Жауаптар жауап алынған адамның сөйлеу ерекшеліктерін сақтай отырып жазылады.

Психолог тергеушінің кәмілетке толмаған адаммен қажетті байланысын қамтамасыз етеді, теріс эмоционалды стрессті жеңуге көмектеседі. Осыған байланысты кәмілетке толмағандардан куәлік алудың психологиялық және педагогикалық негіздеріне назар аудару өте маңызды болды.

Қорытындылай келе, қылмыстық процеске қатысқан кәмілетке толмаған жәбірленушілердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, сондай-ақ кәмілетке толмаған куәгерлердің заңды кепілдіктерін сақтау деп атап өтуге болады, бұл сот талқылауын алдын-ала анықтаған прокуратураның біздің семинар шеңберіндегі маңызды проблема және осы саладағы қадағалау өкілеттіктерін одан әрі жетілдіру қажет.

Пайдаланылған дереккөздердің тізімі:

1. Божьев В.П. К вопросу об обеспечении потерпевшему доступа к правосудию // Уголовное право. 2003. № 3.
2. Яни П. Законодательное определение потерпевшего от преступления // Российская юстиция. 1995. № 4.
3. Баканов Р.В. К вопросу о понятии «Несовершеннолетний потерпевший». Вестник Барнаульского юридического института МВД России № 1 (26) 2014 г.
4. Бутько О.В. Правовой статус ребенка: теоритико-правовой анализ. Автореф. дис. ... канд.юрид.наук. - Краснодар. 2004. - 25 с.
5. Пухан Иво, Поленак-Акимовская Мирьяна. Римское право / Под ред. В.А. Томсинова. - М., 2003. - 250 с.
6. Демоз Л. Психоистория. Ростов-на-Дону, - 2000. - 155 с.
7. Новицкий И.Б. Римское право. - М., 2003. -125 с.
8. Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминалогии. - М., 2001. -272 с.
9. Сапогова Е.Е. Культурный социогенез и мир детства: Лекций по историография и культурной историй детства. - М.: Академический Проект, 2004. - 300 с.
10. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII-XX век) / Пер. с нем. Л.А. Овчинцевой; науч. ред. М.Ю. Брандт. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. - 160 с.
11. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. Тула, 2001. - 137 с.
12. Гражданское и торговое право зарубежных стран / Под общ. ред. В.В. Безбаха и В.К. Пучинского. - М., 2004. - 210 с.
13. Геллер М.В. История развития социального и правового статуса несовершеннолетних // История государства и права. - 2006. - №5. - 25-26 с.
14. Кадырбаев А.Ш. Золотая Орда и ее евразийские наследники // Спектр аналитические исследования. - 1998. - №3 (5). - 5-6 с.
15. О правах ребенка: Закон РК от 08.08.2002 г. // Ведомости Парламента РК. 2002. - №17. - Ст. 151.
16. О ратификации Конвенции о правах ребенка: Постановление Верховного Совета РК от 09.06.1994 г. // Сб. междунар. актов. Международные договоры, ратифицированные Республикой Казахстан, в сфере обеспечений прав, основных свобод человека, охраны труда, миграционной политики. Алматы: Жеті жарғы, 2000. - Кн. 1-я. - 300 с.
17. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 г. // Ведомости Парламента РК. - 1996. - №4.Ст. 217; 1998. - №20. Ст. 245
18. Кудайбергенов М.Б. Права ребенка в казахстанском и международном праве: Учебное пособие. - Алматы: Данекер, 2001. -238 с.
19. Международные соглашения и рекомендации, определяющие стандарты обращения с правонарушителями и основные направления

подготовки персонала исправительных учреждений : сб. док. / сост. И. В. Слепцов : в 3 ч. Костанай, 2012. Ч. 1. С. 204—229.

20. Кругликов Л. Л., Санташов А. Л. Установление возраста ответственности несовершеннолетних в уголовном праве // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы XIV межд. науч.-практ. конф. М., 2017. С. 193-196.

21. Child abuse reporting... and you. STATE OF CALIFORNIA. HEALTH AND HUMAN SERVICES AGENCY. DEPARTMENT OF SOCIAL SERVICES. PUB 129 (12/06);

22. Готчина, Л. В. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика преступлений против половой неприкосновенности и половой свободы несовершеннолетних: монография / Л. В. Готчина, Л. В. Логинова. — М. : Юрлитинформ, 2015.

23. Веренич. И. В. Криминалистическая теория механизма преступления: монография / И. В. Веренич, А. М. Кустов, В. М. Прошин; под науч. ред. заел, юриста Российской Федерации д-ра юрид. наук проф. А. М. Кустова. — М.: Юрлитинформ. 2014.

24. Abalan F., Bourgeois M. , 1995, “Les consequences neuropsychiatrique de la deportation”, Sinapse;

25. Anaut M., 2005, “La resilience. Surmounter le traumatisme”, Armand Colin, Paris;

26. Bouris E., 2007, “Complex Political Victims”, Kumarian Press, Bloomfield;

27. Cicchetti D.,1984, “The emergence of developmental psychopathology” Child Dev;

28. Dijk van J.J.M., 1997, “Introducing Victimology”, in Dijk van J.J.M., Kaam van R.G.H., Wemmers J. (Eds.) (1999), “Caring foe Crime Victims- Selected proceedings ofthe 9th International Symposium on Victimology”, Criminal Justice Press, N.Y.;

29. Fattah E.A., 2000, “Vitimologu Past, Present and Future”, Criminologie, vol.33;

30. Gullotta G. ,1976, “La vittima” Ed. Giuffrè, Milano;

31. Lopez G. , 1991, “Victimologie”, Dalloz, Paris;

32. Lopez G., Bornstein S.,1995, “Victimologie Clinique”, Maloine, Paris;

33. Karmen A. , 2004, “Crime Victims:an Introduction of Vittimology”, Wadsworth,Belmont;

34. Masten A.S., Coatsworth J.D., 1998, “The development of competence in favorable and unfavorable environments: Lessons from research on successful children”, American Psychopatologist;

35. Nagel W.H., 1963, “The notion of Victimology in Criminology”, Excerpta Criminologica, Vol. 3;

36. Nivoli G.C. , 2010, “Vittimologia e Psichiatria”, Edi- Ermes;

37. Vezzadini S., 2012, (a cura di) “ I Centri di supporto alle vittime di reato”, Difensore civico, Regione Emilia Romagna;
38. Vezzadini S., 2012, “Per una sociologia della vittima”, Ed Franco Angeli;
39. Жидких А.А. Обеспечение прав несовершеннолетних потерпевших на предварительном следствии. Автореф. на соиск. канд. юр. наук. М., 1992. – 35с.
40. №1-М нысанды статистикалық есеп жиынтығы. ҚР БП Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің Ақпараттық сервисі. Рұқсат режимі: <https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/MainMenu> (қарау күні 27.03.2021).
41. Бала құқықтары туралы Конвенция. 1989 жылы 20 қарашада БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған. Рұқсат режимі: <https://www.coe.int/ru/web/compass/convention-on-the-rights-of-the-child> (қарау күні 28.03.2021)
42. Құрбан болған балалар мен қылмыс куәгерлерінің қатысуымен сот төрелігіне қатысты нұсқаулар. 2005 жылғы 22 шілдедегі 2005/20 ЭКОСОС шешімімен қабылданды. Рұқсат режимі: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/guidelines_justice_inv_child.shtml (қарау күні 28.03.2021)
43. Бас Ассамблеяның 1985 жылғы 29 қарашадағы 40/34 кезеңінде қабылдаған қылмыс пен билікті теріс пайдалану құрбандары үшін сот төрелігінің негізгі принциптері туралы Декларация. Рұқсат режимі: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml (қарау күні 29.03.2021)
44. Лукомская А.С. О защите прав несовершеннолетнего потерпевшего, не достигшего возраста шестнадцати лет, в отношении которого совершено преступление против половой неприкосновенности // Юридический вестник СамГУ. 2015. Т.1. №3. – С.139-143.
45. Ильичёв И.Е., Лазарева С.А. Защита детства в нормах международного права // Вестник Белгородского юридического института МВД России имени И.Д. Путилина. 2019. № 1. С. 9-25.
46. Құрбан болған балалар мен қылмыс куәгерлеріне қатысты сот төрелігі. Үлгілік заң және тиісті түсініктемелер. New York, 2009. Рұқсат режимі: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Justice_in_matters...pdf (қарау күні 29.03.2021)
47. Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан-2050 «Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Рұқсат режимі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050> (қарау күні 30.03.2021).
48. Особенности производства следственных действий с участием несовершеннолетних потерпевших и свидетелей: вопросы теории и практики: сб. материалов семинара (Москва, 14 ноября 2018 г.) / под общ. ред. О.С.

Капинус; [науч. ред. С.П. Щербы; сост. Е.В. Великая]; Ун-т прокуратуры Рос. Федерации. – М., 2019. – 70 с.

49. Спасивов Н.В. Международные стандарты осуществления уголовного судопроизводства с участием несовершеннолетних и их реализация в современном российском уголовном процессе. Автореф. на соиск. канд. юр. наук. Саратов, 2015. – 29 с

50. Кан А.Г. Допрос на предварительном следствии: Учеб. пособие. – Алматы: ООНИиРИП Алматинской академии МВД Республики Казахстан, 2011. – С.

51. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі Рұқсат режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231> (қарау күні 15.02.2021).

52. Кан А.Г. Дача показаний потерпевшим: право или обязанность? // Роль науки в повышении эффективности деятельности правоохранительных органов: мат-лы междунар.науч.-практ.конф. – Алматы: ООНИиРИП Академии МВД Республики Казахстан, 2008. – С. 341-347.

53. Аубакирова А.А. Допрос несовершеннолетнего потерпевшего и обеспечение защиты его прав в уголовном судопроизводстве // Научные труды Алматинской академии. – 2013. № 4. С.56-61.

54. Каневский Л.Л. Организация расследования и тактика следственных действий по делам несовершеннолетних. Уфа, 1978

55. Скичко О.Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии / под ред. В.И. Комиссарова. М., 2006.

56. Большая советская энциклопедия /гл. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд.. М., 1972. Т. 8. С. 147.

57. Белкин А.С. Основы возрастной педагогики. М., 2000;

58. Гальперин П.Я., Запорожец А.В., Карпова С.Н. Актуальные проблемы возрастной психологии: материалы к курсу лекций. М., 1978;

59. Выготский В.С. Собрание сочинений. Т. 4: Детская психология / под ред. Д.Б. Эльконина. М., 1984;

60. Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития / под ред. В.С. Мухина. 13-е изд., перераб. и доп. М., 2011;

61. Моргун В.Ф., Ткачева Н.Ю. Проблема периодизации развития личности в психологии. М., 1981;

62. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании. М., 1995.

63. Криминалистика: учебник / под ред. Е.П. Ищенко. М., 2011;

64. Криминалистика: учебник для бакалавров / под ред. Л.Я. Драпкина. М., 2013

65. Криминалистика: учебник / под ред. Е.П. Ищенко, В.И. Комиссарова. М., 2007;

66. Криминалистика: учебник / отв. ред. Н.П. Яблоков. 3-е изд. перераб. и доп. М., 2005

67. Баранов П.П., Курбатов В.И. Юридическая психология. Сер. «Высшее образование». Ростов н/Д, 2004;
68. Закатов А.А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних: учебное пособие. Волгоград, 1979;
69. Коченов М.М., Осипова Н. Р. Психология допроса малолетних свидетелей. М., 1984;
70. Корнеева Л.М., Ордынский С.С., Розенблит С.Я. Тактика допроса на предварительном следствии. М., 1958;
71. Шурухнов Н.Г. Криминалистика: учебное пособие. М., 2005.
72. Порубов Н.И. Тактика допроса на предварительном следствии. М., 1998. С. 145.
73. Сперанский К. Особенности допросов по делам о несовершеннолетних // Социалистическая законность. 1968. № 4. С. 52.
74. Тетюев, С. В. Выделение в отдельное производство уголовного дела в отношении несовершеннолетнего: история нормативной регламентации / С. В. Тетюев // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Право». – 2008. – Вып. 13. – №. 2. – С. 78–82.
75. Стражевич, Ю. Н. Правовой статус несовершеннолетнего потерпевшего в Российском уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук / Ю. Н. Стражевич. – Сургут, 2008. – 221 с
76. Аубакирова А.А. Показания несовершеннолетнего потерпевшего в современном уголовном процессе. Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». 2015. Т. 15, № 2, С. 43–48
77. Особенности производства следственных действий с участием несовершеннолетних потерпевших и свидетелей: вопросы теории и практики Сборник материалов семинара (Москва, 14 ноября 2018 г.) Рұқсат режимі: http://www.agprf.org/userfiles/ufiles/akademii/NMM/2019/Сборник/Особенности_производства/следственных/действий/с/участием/несовершеннолетних/..pdf (карау күні 20.03.2021).
78. Литвишко П.А. Осуществление уголовно-процессуальной юрисдикции в зарубежных представительствах государств: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2014. С. 63.
79. Бастрыкин А.И. Преступления против несовершеннолетних в интернет-пространстве: к вопросу о виктимологической профилактике и уголовно-правовой оценке // Всерос. криминолог. журн. 2017. Т. 11. № 1. С. 8.
80. Пантюхина Г.А. К проблеме расследования уголовных дел, связанных с суицидальными действиями несовершеннолетних с использованием социальных сетей // Историческая и социально-образовательная мысль. 2017. Т. 9. № 2. Ч. 2. С. 186.
81. Бахтеев Д.В. Особенности фиксации и изъятия криминалистически значимой информации, размещенной в сети Интернет // Рос. следователь. 2017. № 21. С. 10.

82. Бахтеев Д.В. Указ. соч. С. 11.
83. Бородин К.В. Проблемы правового регулирования безопасности в интернет-среде // Вестн. ЮУрГУ. Сер. «Право». 2013. Т. 13. № 3. С. 104.
84. Клевцов К.К. Досудебное производство по уголовным делам о преступлениях, совершенных в отношении несовершеннолетних, за рубежом // Рос. следователь. 2018. № 1. С. 26.
85. №1-М нысанды статистикалық есеп жиынтығы. ҚР БП Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің Ақпараттық сервисі. Рұқсат режимі: <https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/MainMenu> (қарау күні 12.04.2021).

Қосымша № 1

Салыстырма кесте
Д.Н.Шобдырдың ҚР Қылмыстық кодексіне түзетулер бойынша магистірлік
жобасына ұсыныстары

Қолданыс- тағы редакция	Ұсынылатын редакция	Негіздеме
1	2	3
Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі		
Заңнамада жоқ	122-бап. Он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер жасау 1. Көрінеу он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас, еркек пен еркектің жыныстық қатынасын, әйел мен әйелдің жыныстық қатынасын немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттерді он сегіз жасқа толған адамның жасауы –	122-бап. Он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер жасау 1. Көрінеу он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас, еркек пен еркектің жыныстық қатынасын, әйел мен әйелдің жыныстық қатынасын немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер жасау –